

HISTÒRIA DE LA RAMADERIA I LA VETERINÀRIA ALS PAÏSOS CATALANS

IV COL·LOQUI D'HISTÒRIA AGRÀRIA

MAIG DEL 1997

ACTES

Centre d'Estudis Històrics Internacionals

Publicacions

UNIVERSITAT DE BARCELONA

Els menescals i l'art de la menescalia a la Corona d'Aragó durant la Baixa Edat Mitjana*

LLUÍS CIFUENTES, CARMEL FERRAGUD
(Institució Milà i Fontanals, CSIC, Barcelona)

LUIS GARCÍA BALLESTER
(Universidad de Cantabria, Santander)

1. Introducció

El pas de l'alta a la baixa Edat Mitjana (ss. XI-XIII) comportà una sensible alteració en la relació dels humans amb els animals. Aquesta alteració tingué el seu origen, entre d'altres motius, en les modificacions dels sistemes productius i alimentaris; i tampoc no hi foren estranys els canvis en la manera de fer la guerra (amb l'ús del cavall com a element fonamental), conseqüència de les noves polítiques expansionistes de les monarquies europees.

Les transformacions ambientals, demogràfiques, econòmiques i socials conduïren a un desenvolupament cada vegada més accentuat de l'agricultura i a una alimentació més unívocament basada en el cereal i el progressiu abandonament dels recursos silvopastorils. A partir d'aquells moments, l'èxit de la reproducció de les famílies camperoles estava en estreta relació amb la integració del ramat en les explotacions, tant pel seu caràcter indispensable per al treball de la terra i per al transport com per

* Aquest treball es fonamenta en projectes de recerca i beques finançats pel MEC. Abreviatures emprades: ACA = Arxiu de la Corona d'Aragó; ACB = Arxiu de la Catedral de Barcelona; ACP = Arxiu del Col·legi del Patriarca (València); AHAM = Arxiu Històric Arxiprestal de Morella; AHCB = Arxiu Històric de la Ciutat de Barcelona; AHCM = Arxiu Històric de la Ciutat de Manresa; AHCP = Arxiu Històric Comarcal de Puigcerdà; AHG = Arxiu Històric de Girona; AHPB = Arxiu Històric de Protocols de Barcelona; AHPM = Arxiu Històric de Protocols de Manresa; AHPT = Arxiu Històric de Protocols de Tarragona; AHPZ = Archivo Histórico de Protocols de Zaragoza; ARV = Arxiu del Regne de València; CODOIN = Colecció de documents inèdits del Archivo de la Corona de Aragón.

1. Vegeu, per exemple, els ja clàssics estudis de Lynn WHITE, jr., *Medieval technology and social change* (Oxford, 1964); i Massimo MONTANARI, *L'alimentazione contadina nell'Alto Medioevo* (Nàpols, 1979). I també, del primer, "The study of medieval technology, 1924-1974: personal reflections", *Technology and Culture* 16 (1974), 519-30; i del darrer, "Gli animali e l'alimentazione umana", a *L'uomo di fronte al mondo animale nell'Alto Medioevo* [= *Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo*, XXXI], vol. 1 (Spoleto, 1985), pp. 619-64, en particular les pp. 619-20.

Els Furs donats a València per Jaume I i les Constitucions de Catalunya prohibien l'empenyorament i el maltractament del bestiar de labor (*Furs de València*, ed. a cura de Germà COLON i Arcadi GARCIA, vol. 4 [Barcelona, 1983], pp. 109-14; *Constitucions y altres drets de Catalunya compilats en virtut del Capítol de Cort LXXXII de las Corts per la S. C. y R. Majestat del Rey Don Philip IV, nostre senyor, celebradas en la ciutat de Barcelona* [Barcelona, 1704; reimpr. facs.: Barcelona, 1973 i 1995], corts de Barcelona de 1291, cap. XXXVIII, corts de Barcelona de 1299, cap. XXIV, corts de Cervera de 1359, cap. XXI).

constituir l'única font d'adobs susceptible d'incrementar la productivitat de la terra.¹ La difusió del consum càrnic i el desenvolupament de l'artesanat tèxtil van provocar que alguns indrets de la Corona s'especialitzessin en la ramaderia, alhora que s'anaven formant els grans circuits de transhumància.²

Pel que fa al canvi estratègic en la utilització dels animals en la guerra, si bé durant l'Alta Edat Mitjana els cavalls jugaven un paper important en el sosteniment logístic però molt reduït en la defensa i l'atac, en el segle XIV ja havien assolit un rol bàsic i eren imprescindibles per a la guerra en tots els seus aspectes.³ Per altra banda, la competència entre els grups nobiliaris pel fast i l'ostentació, base de llur prestigi, es reflectí també en les importacions i compres dels animals més valuosos i amb millor reputació i, per tant, amb una més alta cotització al mercat. De fet, el cavall esdevindria l'expressió per excel·lència de l'estatus i de la funció social de l'estament nobiliari.⁴ Però no tan solament els cavalls foren objecte de tracte preat i d'acumulació excepcional, sinó també els gossos i les aus destinades al *deport* predilecte de la noblesa, la cacera amb falcons, i fins i tot aquells animals que pel seu exotisme i simbolisme (lleons, lleopards, óssos, paons, papagais i altres ocells exòtics, camells, etc.) feien de mirall públic del poder i de la posició econòmica i social del propietari.⁵

Aquesta rellevància inusitada del bestiar i la seva nova valoració, lligades a la seva nova ubicació en primer pla econòmic i social, per una banda, i la difusió de l'interès per la "ciència de naturales" entre determinats estaments socials (bàsicament la noblesa ciutadana i la burgesia emergent), per l'altra, van originar la necessitat de recuperar una antiga tradició entorn del coneixement i la cura dels animals. En efecte, aquest és el marc en el qual, durant la Baixa Edat Mitjana, es desenvolupà l'*art de la menescalia* i es reglamentà la seva pràctica.

2. Antoni FURIÓ, *Història del País Valencià* (València, 1995), pp. 95-97. Sobre el consum i proveïment de carn, vegeu Josefa MUTGÈ, "L'abastament de peix i carn a Barcelona en el primer terç del segle XIV", a *Alimentació i societat a la Catalunya medieval* [=Anuario de Estudios Medievales, anejo 20] (Barcelona, 1988), pp. 109-36. Sobre la transhumància, vegeu José Luis CASTÁN ESTEBAN, *Los caballerías serranas: Transhumancia aragonesa en el reino de Valencia durante las épocas feudal y moderna* (tesi doctoral, Universitat de València, 1996; ed. en microfita: València, 1996).

3. Vegeu, per exemple, Bernard S. BACHRACH, "Animals and warfare", a *L'uomo di fronte al mondo animale nell'Alto Medioevo* [=Settimane di Studio del Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, XXXI], vol. 1 (Spoleto, 1985), p. 749; Philippe CONTAMINE, *Guerre, état et société à la fin du Moyen Âge: Études sur les armées des rois de France, 1337-1494* (Paris-L'Haia, 1972), pp. 13 i ss., 171 i ss., 301 i ss., 367 i ss., *passim*; o l'obra citada a la nota següent.

4. Aquest lligam entre estatus i prestigi social en els cavallers i la possessió de determinats cavalls ha estat recentment estudiat per Andrew AYTON, *Knights and warhorses: Military service and the English aristocracy under Edward III* (Woodbridge, 1994). Vegeu també MANUEL DIES, *Libre de la menescalia*, llib. I, pròleg, transcrit a Lluís CIFUENTES i Carmel FERRAGUD, "El 'Libre de la menescalia' de Manuel Dies: de espejo de caballeros a manual de albeiteres", *Archipio* 50 (1998), en premsa, Apèndix III.

5. Un fidel reflex de la importància que, en considerar-la una iniciació a la guerra, hom donava a la cacera entre els nobles el trobem en la passió manifestada pel monarca Joan I, el *Caçador* (vegeu Josep M. ROCA, *Joan I d'Aragó* [Barcelona, 1929], pp. 277-314). Sobre la pràctica de la cacera amb falcons a la Corona d'Aragó, vegeu Johannes VINCKE, "Sobre la caça amb falcons pels reis de Catalunya-Aragó els segles XIII i XIV", *Estudis d'Història Medieval* 5 (1972), 55-70.

Sobre els lleons i altres animals exòtics, vegeu Anna M. ADROER i TÀSIS, "Animals exòtics als palaus reials de Barcelona", *Medievalia* 8 (1989), 9-22; IDEM, "La possessió de lleons, símbol de poder", a *XV Congreso de Historia de la Corona de Aragón* (Jaca, 20-25 sept. 1993), vol. I-3 (Saragossa, 1996), pp. 257-68; Asunción BLASCO MARTÍNEZ, "La casa de fieras de la Aljafería de Zaragoza y los judíos", *ibidem*, pp. 291-318; i Joan de Déu DOMÈNECH i GASULL, *Lleons i bèsties exòtiques a les ciutats catalanes, segles XIV-XVIII* (Barcelona, 1996).

2. Els pràctics en l'art de la menescalia

Tal com s'esdevé amb la pràctica de la medicina humana a l'Edat Mitjana, resulta ben complicat de quantificar i qualificar els practicants de la medicina animal. Molt sovint els historiadors únicament han tingut en compte aquelles persones que apareixen en la documentació conservada qualificats amb els mots que designen les professions de guarir. Com és conegut, a l'àmbit de l'antiga Corona d'Aragó, aquells que es dedicaren a curar el bestiar equí foren anomenats *menescals*.⁶ Ara bé, ¿hem de creure que aquests foren els únics que practicaren aquest vessant de la medicina? Podem afirmar amb seguretat que no. El nombre de menescals que apareixen a la documentació resulta esquitit si tenim en compte les necessitats d'una societat rural com la medieval, que depèn en bona mesura dels animals. Sens dubte, hem d'aprofundir més en altres grups vinculats a l'atenció a diferents tipus de bèsties per concloure que foren molts altres, a banda dels menescals, els qui es van dedicar a guarir-les.

Ferrers i menescals

Una explicació parcialment satisfactòria a aquesta qüestió la va donar fa temps l'historiador de la veterinària espanyola Cesáreo Sanz Egaña. Segons aquest historiador, durant la Baixa Edat Mitjana el panorama professional estaria dominat per un nombrós grup de *ferrers* que tindrien cura del ferratge dels animals i que, al mateix temps, serien coneixedors d'unes quantes receptes i pràctiques empíriques que aplicarien al tractament de les malalties del bestiar. D'altra banda, existiria un reduït grup de menescals que formarien part bàsicament de la cort reial i de les cases nobiliàries, provindes d'un nodrit contingent d'equins, i que pels seus coneixements haurien assolit un gran prestigi.⁷

Disposem de nombroses dades que ens indiquen la validesa inicial d'aquest model. En primer lloc, els cognoms d'alguns dels menescals documentats resulten ben significatius. Ferrer, Fabre o Faberzà són apel·latius que ens informen clarament del parentiu existent entre l'ofici de menescal i el de ferrer, i del mateix origen del primer.

6. Sobre l'etimologia del mot, vegeu Joan COROMINES, *Diccionari etimològic i complementari de la llengua catalana*, vol. 5 (Barcelona, 1985), pp. 424-26. Pel que fa a l'ortografia de la paraula menescal i els seus derivats, malgrat l'etimologia i les recomanacions dels diccionaris moderns, optem per la solució amb *e* en la primera síl·laba, per tal com aquesta és la forma present en *tota* la documentació oficial (en particular la de la Cancelleria reial), la que apareix majoritàriament en les còpies dels llibres de l'art més acurades (observeu que fins i tot l'utilitzen els impresos *barcelonins* de 1515 i 1523 de l'obra de Manuel Dies), i la que s'ha conservat viva en la toponímia local i en el record en els parlars occidentals de la llengua. Els exemples amb *e* són a bastament recollits per Alcover (que fins i tot hi dona entrada) i, particularment, per Coromines, en els seus diccionaris. Entenem que la forma amb *a* és tardana, eminentment oriental, producte de la confusió fonètica entre *a* i *e*, i apareix sobretot en textos de segon ordre (receptaris, llibres de comptes), escrits per individus gramaticalment ignorants.

7. Cesáreo SANZ EGAÑA, *Historia de la veterinaria española: albeitería, marisalería, veterinaria* (Madrid, 1941), p. 31. De fet, durant les primeres dècades del nostre segle, en els àmbits rurals, el menescal era poc més que un ferrer que anava descobrint, a través de la pràctica, la manera de guarir les bèsties (vegeu Francesc ROCA TRAPER, "El tono de vida en la Valencia medieval: los animales de labor y sus daños", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* 58 [1982], 286-92, a les pp. 291-92). A diverses regions de França, des de l'Edat Mitjana i fins les primeres dècades del present segle, el ferrer havia practicat diversos oficis relacionats amb el metall, entre els quals el de guarir bèsties i persones *per bé que sempre com a veterinari empíric* (Lucien FEBVRE, "Une enquête: La forge de village", *Annales d'Histoire Économique et Sociale* 36 [1935], 603-614).

De fet, la designació d'aquests pràctics amb els mots combinats de *ferrer-menescal* fou una imatge ben fidel de la concurrència d'ambdues tasques, malgrat que l'heterogeneïtat de la pràctica sovint portés els escrivans a alternar les denominacions de ferrer, menescal o ferrer-menescal.⁸ La proximitat entre aquests dos oficis queda palesa en el fet que actuaren corporativament com a un únic grup durant segles. Així, tant a València com a Barcelona, per exemple, els menescals i els ferrers sempre van formar part de la mateixa confraria i gremi, accediren conjuntament als consells municipals, coincidiren en el procés d'aprenentatge i constituïren societats orientades a la pràctica.⁹

No hi ha dubte, doncs, que en els últims segles medievals una massa de *ferrers-menescals* molt difícil de calibrar, va cobrir una part de les demandes de la societat de la Corona d'Aragó. Ara bé, aquesta situació, amb aquesta heterogeneïtat en les pràctiques, amb ferrers actuant com a menescals i un escàs nombre de menescals pròpiament dits, es donaria principalment en el món rural. A les ciutats, la concentració de professionals permeté un més alt grau d'especialització i, per tant, l'aparició de menescals amb una dedicació més exclusiva al guariment d'animals. És va donar un procés semblant en el cas de la cort reial, on la missió dels menescals es va anar limitant a la cura de la salut dels abundants equins que habitaven els estables reials, i on trobem més escadusserament la denominació ferrer-menescal, sobretot a mesura que avança el segle XIV.

Servents, esclaus i aprenents

Però tot això no vol dir que ens hàgim de limitar a ferrers, ferrers-menescals i menescals. El panorama de la pràctica es complica encara més quan fem un cop d'ull a l'obra d'aquests pràctics. La documentació ens proporciona dades sobre una sèrie de persones que hi convivia amb ells: servents, esclaus i aprenents de l'ofici o *afermats*. Quin paper jugaven tots aquests en la pràctica de l'ofici? La manipulació d'animals voluminosos i l'abundància de feina obligava el menescal a captar els serveis d'ajudants, tal i com sovint ens ho il·lustren les miniatures dels manuscrits conservats.¹⁰

8. Jaume Montserrat, veí de Barcelona, és considerat primerament "menescallus" (ACA, C, reg. 749, f. 176v, 24-05-1370), mentre que en un segon document hom l'esmenta com a "faber" (*ibid.*, reg. 842, f. 133, 20-02-1385), i finalment apareix com a "faber menescallus" (*ibid.*, reg. 846; ff. 47v-48, 06-06-1385). Nicolau Sabovaria, de Girona, tan aviat és considerat "faber" (*ibid.*, reg. 1611, f. 74, 25-01-1364) com "menescallus" (*ibid.*, reg. 1612, f. 26v, 27-11-1364). Pere Oriol, de Barcelona, apareix com a "ferrarius" (ACB, Notaria Particular, núm. 166, s. f., 20-02-1361) i com "menescallus" (*ibid.*, s. f., data il·legible de 1361).

9. A València, Jaume II aprovà la confraria dels ferrers, menescals i argenters que, més tard, fou refundada amb el vist-i-plau d'Alfons el Benigne; vegeu Vicente DUALDE PÉREZ, *Historia de la albeiteria valenciana* (València, 1997), pp. 39-47, 58-64, 70-71 i 422-23, § 3). A Barcelona, Pere III aprovà la confraria dels ferrers i argenters o calderers, modificada durant el regnat de Martí l'Humà; vegeu Manuel de BOFARULL i de SARTORIO i Francesc de BOFARULL i SANS (eds.), *Gremios y cofradías de la antigua Corona de Aragón*, vol. 1 [=CODOIN, vol. 40] (Barcelona, 1876), pp. 188-96, § 46, i vol. 2 [CODOIN, vol. 41] (Barcelona, 1910), pp. 204-08, § 101; i Margarida TINTÓ i SALA, *La història del gremi de serrallers i ferrers de Barcelona (any 1830)* (Barcelona, 1980). A Barcelona, el gremi disposava d'una representació de tres jurats al Consell de Cent; l'any 1350, només un dels tres jurats del gremi era anomenat explícitament menescal (AHCB, Fons municipal, Consell de Cent [Llibres del Consell], f. 4v, 30-11-1350). Arnau de Tolosa, menescal de l'infant Joan, duc de Girona, formalitzà una societat amb els ferrers Ramon Capdeporc i Guillem Cassanya per practicar l'"oficiu ferrariu" (AHPB, notari Ponç Amorós, *Primum manuale* de 03-05-1386 a 09-01-1389, f. 63v, 22-03-1387).

10. Els pagaments efectuats pel mestre racional als menescals reials habitualment inclouen provisions d'un o dos "hòmens ajudants en son ofici". En temps de guerra aquesta pràctica va més enllà dels menescals

Els esclaus eren una bona font per cobrir les seves necessitats, i sovint trobem algunes transaccions i la presència d'aquests esclaus o *catius* incorporats a la unitat domèstica del menescal. En alguns casos, se'n informa expressament que eren *instructis in arte menescalque* i en alguns d'ells es palesa un elevat grau de competència, cosa que sempre incidia en el seu preu, i, a vegades, en la seva llibertat final. No era estrany que els menescals els enviessin a fer cures en lloc seu, i eren valorats en els més alts estaments socials.¹¹

A banda dels esclaus, l'*afermament* d'aprenents també fornïa el menescal de l'ajuda necessària, que en aquest cas, era temporal i tenia com a contrapartida per al jove aprenent la seva formació en l'ofici, la seva manutenció i, de vegades, una petita suma de diners en expirar el contracte. Cal recordar que aquests *afermaments*, documentats des del darrer quart del segle XIII, constituïen llavors la principal via d'aprenentatge en tots els oficis, inclosos molts dels vinculats a la sanitat. És molt probable que els aprenents, com s'esdevenia en altres oficis relacionats amb la sanitat, sovint se'ls confongués, tant funcionalment com en la nomenclatura, amb els servents-ajudants.¹²

reials. Així ho hem pogut comprovar en la campanya de Jaume II a Almeria de 1309-1310 (vegeu Lluís CIFUENTES i Michael R. McVAUGH, "Introducció", a Michael R. McVAUGH [ed.], *Regimen Almarie [Regimen castri sequentium]*, dins Lluís GARCIA BALLESTER, Juan A. PANIAGUA i Michael R. McVAUGH [eds.], *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. X.2 [Barcelona, 1998], p. 26); en l'expedició a Sardenya de 1323-1324, en la de Mallorca de 1343 i en la de Sardenya de 1354-1355 (vegeu Lluís CIFUENTES, *Medicina i guerra a l'Espanya baix-medieval: La sanitat i la participació dels seus professionals en les expedicions militars de la Corona d'Aragó, 1309-1355* [tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 1993; publ. en microfites: Bellaterra, 1995], pp. 107, 221 i 342).

Només excepcionalment, els mss. que contenen els tractats de menescalia estan ricament il·luminats: és el cas del ms. únic del *Libro de menescalia e de albeiteria e fisica de las bestias* de JUAN ÁLVAREZ DE SALAMIELLAS (vegeu Cesàreo SANZ EGANA, *Noticias acerca de la medicina de los animales en la España cristiana de la Edad Media* [Madrid, 1935]).

11. Sabem que el menescal de València Ramon Faberzà tenia esclaus: en va vendre un a l'infant Alfons per 1500 ss. b., un altre a l'infant Jaume, aquest "instructus in arte menescalque", per 2000 ss. v., en va haver de deixar un altre, també ben instruït, a l'infant Joan, que intentà fer valdre el favor reial per alliberar-se'n, i poc abans de morir, encara n'adquirí un altre (ACA, C, reg. 421, f. 22v, 06-05-1325; *ibid.*, reg. 1012, f. 60, 11-02-1343; *ibid.*, reg. 1656, ff. 27v-28, 06-03-1380; *ibid.*, reg. 1516, ff. 165v-166, 30-06-1382; i ARV, Protocols notaries, vol. 2638, f. 7, 28-07-1385). El menescal Antoni de Vallespinosa (sovint *Vilaspinoso*) també solia enviar el seu esclau a fer cures, situació que aparentment aprofità per fugir (ARV, Justícia Civil [Peticions], reg. 3682, f. 7, 23-01-1364; ACA, C, reg. 1268, f. 37, 10-05-1380). Sobre l'esclavitud medieval en general, vegeu Charles VERLINDEN, *L'esclavage dans l'Europe médiévale*, 2 vols. (Gant, 1977); i pel que fa a la Corona d'Aragó, entre d'altres, Joaquim MIRET I SANS, "La esclavitud en Catalunya en los últimos tiempos de la Edad Media", *Revista Hispánica* 11 (1917), 1-82 [tiratge a part: Nova York-París, 1917]; Jacques HEERS, *Esclaves et domestiques au Moyen Âge dans le monde méditerranéen* (París, 1981; trad. esp.: València, 1989), en particular les pp. 112-33 i 141-44; Rafel GINEBRA i MOLINS, "Esclavitud a Vic, 1401-1405", *Anua* 15 (1992), 111-38; i Roser SALICRÚ LLUCH, "Esclaus i propietaris d'esclaus a la Barcelona de 1424-1425", a III Congrés d'Història de Barcelona: La ciutat i el seu territori, dos mil anys d'història, vol. 1 (Barcelona, 1993), pp. 225-32, on s'identifiquen 13 "ferrers" i 3 "menescals" com a propietaris d'esclaus.

12. Vegeu, per exemple, els contractes de Pere Despuig, fill de Bernat Despuig, de Puigcerdà, amb el menescal Guerau d'Ibreda, que s'obligava a donar formació al jove "in ministerio faberie et etiam in ministerio menescalchie" (AHPB, Protocols notaries, notari Ramon de Caborriu, *Liber firmitatis* dels anys 1294-1295, 15-11-1294; sobre aquest jove afermat vegeu la nota 15); i de Miquel Nadal, fill del menescal Ramon Nadal, que amb Francesc Resclosa, ferrer de Barcelona, per aprendre l'ofici durant dos anys, amb una soldada final de 80 sous (AHPB, notari Ramon de Massana, *Duodecimum manuale* de 27-12-1372 a 24-12-1373, f. 36v, 10-03-1373). Sobre els contractes d'"afermament" en els oficis vinculats a la salut, vegeu Michael R. McVAUGH, *Medicine before the plague: Practitioners and their patients in the Crown of Aragon, 1285-1345* (Cambridge, 1993), pp. 127-135.

En definitiva, no hi ha dubte que sota la tutela del menescal i habitant sota el seu mateix sostre hi havia una sèrie de persones (esclaus, servents o ajudants, aprenents), amb capacitat suficient per practicar la menescalia, i així es trasllueix en molts dels bans i ordinacions que afectaven el col·lectiu de menescals.

3. Difusió geogràfica i penetració social de la pràctica de la menescalia

Tot i que la presència de menescals és documentable arreu de la Corona d'Aragó, en ocasions no tots els indrets en disposaven. Com s'esdevenia amb els metges i la medicina humana, això donà lloc a ben significatives situacions d'excepcionalitat: les moratòries de deutes; el perdó reial a menescals acusats de greus crims o la persecució dels assassins d'aquests pràctics, considerats més i més com a necessaris per a la cosa pública; la pràctica mèdica sobre els humans exercida per menescals; la pràctica de la menescalia exercida per metges o bé per pagesos i pastors.¹³ En aquest sentit, la contractació de menescals per part dels municipis esdevingué una via per redreçar la manca d'aquests pràctics.

La distribució dels practicants de l'ofici sovint estava condicionada per factors de caràcter social, econòmic i professional, estretament relacionats entre ells. Alguns menescals buscaren en el gegantí mercat urbà una clientela nombrosa i, sobretot, amb major quantitat de diners a les seves arques que no la que trobaven a la ruralia pagesa.¹⁴ Malgrat que l'escassa documentació no ens autoritza a parlar de l'existència d'una xarxa d'assistència als equins (o a la ramaderia) a tota la Corona d'Aragó constituïda per la presència de menescals a les poblacions de l'àmbit rural, les poques dades que tenim del segle XIV, especialment de la seva primera meitat, ens permeten afirmar que, almenys en l'àmbit geogràfic definit pel Principat de Catalunya i el Regne de València, la presència del menescal, sovint contractat pels municipis, va ser prou àmplia. A banda de les grans ciutats, aquelles comarques on la ramaderia constituïa un element fonamental de l'economia devien resultar particularment atractives. El cas de la Cerdanya i el seu centre, Puigcerdà, no deixa de ser significatiu: el buidatge sistemàtic de la rica documentació notarial del segle XIV que ens ha pervingut, efectuat per un de nosaltres, ens ha permès detectar-hi la pràctica continuada de la menescalia per part de persones

designades amb el nom de *menescals*, persones que en molts casos exercien el seu ofici en tota la comarca i fins i tot més enllà.¹⁵

Menescals a la cort reial

Els menescals exerciren un important paper en les corts reials d'arreu d'Europa durant l'Edat Mitjana. Per les corts medievals, les bèsties de sella i de càrrega eren absolutament indispensables per tal de poder afrontar els seus incessants desplaçaments per tot el regne. Per això, un gran nombre d'animals *de bast* (atzembles) omplien els estables reials o eren convenientment llogats. Per a la muntura del rei i del seu seguici eren utilitzats els cavalls i, sobretot, les mules, que a causa del seu pas més equilibrat, eren preferides per les persones d'estat i d'edat d'ambdós sexes en els esgotadors i desplaents viatges de l'època. A banda dels viatges, les activitats cinegètiques, esplai predilecte de la reialesa i de l'estament nobiliari, requerien també un bon nombre de muntures, principalment cavalls. Aquests equins, ràpids i potents, eren igualment imprescindibles per a una altra activitat ben habitual en aquella època: la guerra.

Amb aquesta utilització massiva de cavalls i mules, els accidents i malalties que patien les bèsties del rei eren nombrosos i necessitaven una atenció sanitària constant.¹⁶ La necessitat d'evitar l'elevat i continu dispendi que n'hauria suposat llur recanvi —d'altra banda, no sempre possible— portà a assignar a una persona, el menescal, la cura de la salut de tots aquests animals. Així ho assenyalaren clarament les *Ordinacions de la cort* de 1344, en les quals podem comprovar com el menescal del rei formava part de la munió de persones que, sota l'alta direcció del cavalleris, s'ocupaven de tenir cura

13. El primer individu documentat és Guerau d'Ibreda, signant un contracte d'afermament l'any 1294 (vegeu la nota 12). Guillem Menescal, fill de Berenguer Menescal, es traslladà a Perpinyà el 1300, des d'on liquidà algunes de les seves possessions cerdanes (AHCP, Protocols notaries, notari Ramon de Coguls, *Liber extraneorum* dels anys 1300-1301, f. 14, 18-08-1300, i f. 34v, 04-11-1300; *ibid.*, notari Bernat Mauri, *Liber firmitatis* de 1307-1308, s. f., 03-10-1307); el seu fill, Bernat Menescal, també es deféu de diverses possessions a la Cerdanya i féu operacions de crèdit (*ibid.*, notari Ramon de Coguls, *Liber extraneorum* de 1300-1301, f. 14, 19-08-1300; *ibid.*, notari Guillem Roger, *Liber debitorum* de 1334-1335, s. f., 03-01-1335). Pere Despuig signà una àpoca de 15 sous "ratione ferraduris" (*ibid.*, notari Ramon de Coguls, *Liber firmitatis* de 1305-1309, s. f., 17-08-1308; vegeu la nota 12). Pere Menescal cancel·là un deute i es vengué una casa (*ibid.*, notari Ramon de Coguls, *Liber firmitatis* de 1307-1308, s. f., 24-04-1308; i *ibid.*, notari Bernat Mauri, *Liber firmitatis* de 1307-1308, s. f., 10-03-1308). Pere Drulla, "menescalch" de Puigcerdà va rebre de Pere Fabre "unum mulum bru suum ad curandum, qui patitur malum in gualasch", compromentent-se a guarir-lo per 9 sous (*ibid.*, notari Mateu d'Oliana, *Liber firmitatis* de 1321-1322, s. f., 01-12-1321). Bernat Drulla, possible fill de l'anterior, reconeixia deure 32 sous per "octo saumatas carbonis quas michi debes tradere de die in die" (*ibid.*, notari Arnau Embertard, *Liber debitorum* de 1340-1341, s. f., 09-11-1340). Paludavi Zamero nomenà procurador el seu germà, també menescal i aquest habitant a Perpinyà, Bernat Oller (*ibid.*, Ramon Guillem de Lorà, *Liber firmitatis* de 1339-1340, s. f., 21-08-1339). Bartomeu Paludavi, "faber menescallus", actuà com a procurador de tercers (*ibid.*, notari Bernat Manresa, *Liber firmitatis* de 1369, s. f., 11-12-1369). Etcètera. Sobre els contractes municipals, vegeu la nota 59.

14. A tall d'exemple, el tresorer de la reina Elionor de Sicília, pagà als menescals 15 sous "per cura .I. de les dites atzembles e altres medicines que li ha fetes" (ACA, RP, MR, reg. 902, f. 132, maig de 1372); 33 sous "per curar .I. de les dites atzembles qui era malauts" (*ibid.*, f. 136, abril de 1372); un nou pagament "a maestre Ramon e En Clotes, menescals de Barcelona, qui an tenguda en cura .I. de les dites atzembles qui és morta" (*ibid.*, f. 137v, octubre de 1373); 13 sous "per curar .I. de les dites atzembles qui s'avia més .I. clau per lo peu" (*ibid.*, f. 139, gener de 1374); 55 sous "per sos trebaylls e algunes coses medecinals que ha meses en .I. de les dites atzembles", ço és, "V. lliures d'oli rosat a ops d'untar aquella a raó de .II. sous e .VI. diners la lliura" (*ibid.*, f. 143, desembre de 1374); 55 sous "per ço com ha curada .I. de les dites atzembles qui ha estat malalta de les mans e de les cuxes" (*ibid.*, f. 146, abril de 1375); etc.

13. Vegeu exemples d'algunes d'aquestes situacions a ACA, C, reg. 740, f. 84v, 16-06-1368 (moratòria de deutes); *ibid.*, reg. 1680, f. 47, 25-04-1373 (indult d'un assassinat); *ibid.*, reg. 513, f. 58v, 1331 (hom troba a faltar menescals a Castell de Càller); *ibid.*, reg. 906, ff. 20v-21, 21-08-1361 (exempció d'anar a la guerra); *ibid.*, reg. 1123, f. 73, 12-04-1345 (investigació d'una relació sexual amb cristiana que no es penà); *ibid.*, reg. 1306, ff. 46v-47, 06-05-1343 (cirurgians guarint un cavall); JAUME ROIG, *Espill*, v. 5259, ed. MIQUEL I PLANAS, vol. 1, p. 81 ("meneschalies" aplicades als humans); i en els treballs de Joseph V. KLAUDER, "Historical remarks on the interrelation of human and veterinary medicine", *Transactions & Studies of the College of Physicians of Philadelphia* 26 (1958), 27-33; Paul B. ADAMSON, "The relationship between medical and veterinary surgeons from Sumer to the present", *Veterinary History* 3 (1983), 16-24; i CASTÁN ESTEBAN, *Los veterinarios serranos*, pp. 375-78.

14. Vegeu, per exemple, l'evolució de Pere de Roure (fl. 1356-1386), de menescal a Besalú a mostassaf de Girona; vegeu Manuel GRAU i MONTSERRAT, "Medicina a Besalú, s. XIV: Metges, apotecaris i manescals", *Annals del Patronat d'Estudis Històrics d'Olot i Comarca* (1982-1983), 101-33, a les pp. 120-121, a completar amb Carmel FERRAGUD, *Els professionals de la medicina (físics, cirurgians, barbers, apotecaris i menescals) a Catalunya i València després de la Pesta Negra, 1350-1410* (tesi doctoral en curs, Universitat de València), i nota 64. Vegeu també la nota 33.

(o pensar) dels cavalls i dels estables reials, de l'acondicionament, la doma, l'alimentació o el tractament de les bèsties malaltes o *afollades*.¹⁷

Menescals a les corts nobiliàries

Aquest model d'organització –i aquesta sensibilitat envers la cura de les malalties de les bèsties assignada a una persona competent– fou comuna a totes les corts nobiliàries de l'època, tant laïques com eclesiàstiques. Les corts de comtes i de senyors, de bisbes i d'arquebisbes, compeïen en esplendor i en sumptuositat carregades de simbologia i de les quals en formava part l'ostentació en bèsties de qualitat i en persones destinades a servir-les; en aquest marc, els menescals foren dels pràctics més preats per la noblesa, tal com ho delaten els seus mateixos llibres de comptes.¹⁸

A banda de l'alta noblesa, donzells i cavallers constituïen un altre nucli important de clientela per als menescals. La guerra, els borns i les tasques lligades al seu rang els obligaven a mantenir cavalls que havien d'estar sempre en òptimes condicions; el seu preu era elevat i era cobert amb tota mena d'atencions pels seus propietaris. Ara bé, tot i que sovint ni donzells ni cavallers no disposaven de prou recursos com per mantenir un menescal al seu servei, mai no s'estaren de requerir els serveis dels considerats més competents. Un cas ben il·lustratiu és el del menescal de València Antoni de Vallespinosa, entre els clients del qual es trobaven quatre cavallers de València que, en un procés obert contra ell, lloaren la seva competència i els mateixos feren gala d'un bon coneixement de la menescalia.¹⁹ L'interès directe de la noblesa per l'art de la menescalia és un fenomen ben interessant. En efecte, com indicà Ramon Llull a finals del segle XIII en el seu *Llibre de l'orde de cavalleria*, per a un bon cavaller, tan important és mantenir l'estat del seu arnès com saber *menescalcir* el seu cavall. Així ho recolliren també els autors dels tractats de menescalia, molts dels quals estan especialment adreçats als "jòvens cavallers e gentilhòmens".²⁰ El testimoni de Jaume Roig resulta ben eloqüent:

17. *Ordinacions fetes per lo molt alt senyor En Pere Terç, Rey d'Aragó, sobre lo regiment de tots los oficials de la sua cort*, ed. per Pròsper de BOFARULL i MASCARÓ (ed.), *CODOIN*, vol. 5 (Barcelona, 1850), pp. 51-52 (*Del menescal*). Sobre l'origen i vigència d'aquest codi, vegeu Carl A. WILLEMSSEN, "Zur Genesis der Mittelalterlichen Hofordnungen mit besonderer Berücksichtigung der Leges Palatine Jakobs II von Mallorca", *Staatl. Akademie zu Braunschweig, Personal- und Verordnungs-Vergleich* (2n trimestre 1940), 3-40; Olivetta SCHENA, *La legge palatina di Pietro IV d'Aragona* (Càller, 1983); i Llorenç PÉREZ MARTÍNEZ et al. (eds.), *Jaume III rei de Mallorca: Lleis Palatines*, 2 vols. (Ciutat de Mallorca, 1991).

18. En el llibre de comptes corresponent a l'any 1381 d'Alfons el Vell, duc de Gandia, comte de Ribagorça i de Dénia i marquès de Villena (ARV, RP, MR, vol. 9601), hi ha recollits cinc pagaments de la quitació de "maestre Abrahim del Castelló, menescal de casa mia": un d'ells pels mesos de setembre a novembre de l'any anterior (450 morabatins) i els altres quatre pels de febrer a juny d'aquell any, amb noranta-quatre dies treballats al servei de la cort (570 morabatins); Abrahim cobrava 5 morabatins diaris, el mateix que el barber Antoni Roca, però molt menys que els 100 florins mensuals que guanyava el físic del duc, mestre Bernat de Flores. Per les mateixes dates Nicolau de Santbalí era menescal del comte d'Urgell (AHPB, notari Bartomeu Eiximenis, *Capitulum* de 31-07-1381 a 13-03-1382, f. 62, 05-03-1381) i l'arquebisbe de Saragossa també disposava d'un menescal al seu servei (ACA, RP, MR, vol. 902, f. 110, gener de 1372).

19. ARV, Justícia Civil (Peticions), reg. 3682, de l'any 1367. Tenim prevista l'edició d'aquest interessant procés.

20. "Tenir jent son arnès e manascalsir son cavayl és offici de cavayler" (RAMON LLULL, *Llibre de l'orde de cavalleria*, ed. a cura d'Albert SOLER i LLOPART [Barcelona, 1988], p. 185, datat vers 1274-1276). Igualment es disposava a Castella en la mateixa època; els *Partidas* d'Alfons el Savi (1252-1284) obligaven tots

A peu aní / en Catalunya, / hon fíu ma punya, / que hun cavaller / gran bandoler, / d'antich linatge, / me pres per patje. / Ab ell vixquí / fins que n'ixquí / ja home fet. / Ab l'om discret / temps no y perdi: / d'ell aprenguí / de ben servir, / armes seguir; / fuy caçador, / cavalcador / dels bons dels regnes: / bona mà en regnes, / peu i sperons; / de tots falcons / hi d'esperver, / ginet, cosser, / de cetteria, / menescalia, / sonar, ballar: / fins a tallar / ell me'n mostrà!²¹

La disponibilitat de menescals –sovint difícil–, les raons econòmiques i, molt en particular, la mateixa funció social i simbòlica del cavall així ho recomanarien.

Menescals a la guerra

Tanmateix, és "majorment en temps de guerra" quan es pot copsar millor el caràcter indispensable d'aquests pràctics en la menescalia. Així ho emfasitzaven les *Ordinacions de la cort* de 1344 i, de fet, es pot documentar en diverses expedicions militars de l'època. Sovint, però, el nombre de menescals resultava insuficient i en algun tractat de menescalia es defensava la perícia dels nobles en la matèria "car en les guerres no van totstamps ab lo menescal de prop".²² Avançat el segle XIV, Pere III decidí ampliar als menescals reials el dret a percebre l'equivalent d'un dia de sou de les companyies del seu exèrcit, sistema que ja era vigent per als cirurgians, que és indicatiu de la incipient generalització de l'assistència sanitària en els exèrcits medievals i que segurament amaga l'existència de més menescals a les ordres del privilegiat menescal del rei.²³

Els cavalls, imprescindibles per a la lluita, i els animals de càrrega, destinats al transport del material i dels ferits, resultaven *afollats* o inutilitzats ben sovint. Per imperatius estratègics i, en última instància, econòmics, l'exèrcit reial va anar desenvolupant un sistema de control i de substitució d'aquestes bèsties *afollades* que ja veiem ben format a principis del segle XIV: els animals soldejats per l'exèrcit reial eren

els cavallers a "ser sabidores, para conservar los caballos", en aquestes tres qüestions: "La primera, saberlos mantenerlos en sus bondades; la segunda, si alguna mala costumbre oviesen, tollerlos della; la tercera, guarescerlos de las enfermedades que oviesen" (*Las Siete Partidas del Rey Don Alfonso el Sabio*, ed. de la RAH [Madrid, 1807; reimpr.: Madrid, 1972], Partida Segunda, Título XXI, Ley X); vegeu SANZ EGANA, *Historia de la veterinaria*, pp. 19, 103 i 193. La Segona Partida fou traduïda sencera al català (ms. 942 de la Biblioteca de Catalunya i Y-III-4 d'El Escorial) en el segle XIV; Pere III incorporà aquesta traducció, amb lleugeres modificacions, al seu *Tractat de cavalleria*, redactat vers 1387; el text citat correspon a la Ley XVII ("Com los cavallers deuen saber conèixer los cavalls e les armes si són bons o no") del tractat del rei Pere. Vegeu Ramon d'ABADAL i de VINYALS, "Les Partides a Catalunya", *Estudios Universitarios Catalanes* 6 (1912), 13-37, 159-80, i 7 (1913), 118-62, a les pp. 27-29; Siegfried BOSCH, "Les Partides i els textos catalans didàctics sobre cavalleria", *ibidem* 22 [= *Homenatge a Antoni Rubió i Lluch*, vol. 3] (1936), 655-80; i Pere BOHIGAS i BALAGUER (ed.), *Tractats de cavalleria* (Barcelona, 1947), pp. 124-25 i 211. Manuel Dies ho recollí de forma gairebé idèntica en el pròleg del seu *Llibre de la menescalia* (CIFUENTES i FERRAGUD, "El Llibre de la menescalia", Apèndix III).

21. JAUME ROIG, *Epíll*, vv. 968-995, ed. de Ramon MIQUEL i PLANAS, vol. 1 (Barcelona, 1929), pp. 18-19.

22. *Ordinacions*, pp. 263-64; CIFUENTES i McVAUGH, "Introducció", p. 26; CIFUENTES, *Medicina i guerra*, pp. 107, 221, 226-27 i 342; IDEM i FERRAGUD, "El Llibre de la menescalia", Apèndix III.

23. Vegeu els albarans a favor de Faraig de Bellvis a ACA, RP, MR, vol. 894, ff. 80v-81v (20-05-1357), 81v-82v (16-05-1357, 82v-83 (16-05-1357) i 143rv (16-05-1357); i *ibid.*, vol. 889, ff. 54v (juny de 1360) i 122 (10-09-1361); vegeu CIFUENTES, *Medicina i guerra*, pp. 515, 828-29, § 301, i 838-39, § 313. Sobre l'origen i evolució d'aquest sistema de pagament, vegeu CIFUENTES i McVAUGH, "Introducció", pp. 34-38, i CIFUENTES, *Medicina i guerra*, pp. 512-19, *passim*.

prèviament *estimats* o taxats segons el seu valor per una comissió que integrava un menescal (sovint el del rei), comissió que determinava la sanitat o els possibles defectes de cada animal i l'ús per al qual era apte en l'exèrcit; en cas de malaltia, *afollament* o mort de la bèstia, si no hi havia hagut culpa per part del propietari, el rei pagava una *esmena* o indemnització d'acord amb l'*estima* que se n'havia fet i amb el dictamen del menescal. De fet, aquest sistema sembla que també era utilitzat habitualment en el control de les cavalleries de la cort, si bé la documentació no és tan explícita com en temps de guerra, i en aquest cas, tot i que s'hi intueix, l'esment del menescal sovint és elidit en les fórmules burocràtiques.²⁴

Els menescals sarraïns

Tant la cort reial com les nobiliàries optaren sovint pels serveis de menescals sarraïns. Certament, entre els musulmans existia una important tradició veterinària desenvolupada al llarg dels segles altomedievals i palesada en un nombre considerable de tractats. Tanmateix, les causes d'aquesta especial dedicació a la menescalia sembla que cal cercar-les en les transformacions polítiques, socials i econòmiques que experimentaren els musulmans dels territoris de la Corona d'Aragó arran de la conquesta cristiana. El regne de València ens n'ofereix un exemple ben paradigmàtic, per ser el de més llarga presència musulmana i per les particularitats del seu desenvolupament. L'endemà de la conquesta, s'inicià un llarg procés de repoblament que es va allargar durant bona part del segle XIII. Entre els nous pobladors cristians, més avesats a l'ús de l'espasa que de l'arada, només un reduït grup de famílies camperoles aconseguí establir-se conreant la terra en estreta convivència amb la població musulmana sotmesa, progressivament arraconada cap a les zones rurals i muntanyoses del país.²⁵

24. Vegeu CIFUENTES, *Medicina i guerra*, pp. 83-89, *passim*; i IDEM i McVAUGH, "Introducció", pp. 44-52. Així, per exemple, el menescal sard Pino de Nelli intervingué en les estimes de cavalls a Sardenya (ACA, C, reg. 1328, f. 82v, 26-03-1357; *ibid.*, reg. 1331, f. 229, 19-10-1358); Ferrer de Salles, menescal de Barcelona, fou estimador dels cavalls de la frontera de Campredó durant la guerra de Mallorca (*ibid.*, reg. 1305, ff. 172 i 179v, i reg. 1306, f. 51, tots de 1343); el menescal del rei Faraig de Bellvis fou estimador de l'expedició a Mallorca (*ibid.*, reg. 1306, ff. 73v, 79v, de 1343); Joan Garcia, menescal de Lleida, fou retribuït amb 60 ss b. "per alguns treballs que ha sostinguts en les astimes dels cavalls qui són estats estimats en la dita ciutat de Leyda", en començar la guerra de Castella (*ibid.*, RP, MR, vol. 880, f. 111, 28-10-1356); Pere de Casesnoves, menescal de Barcelona, cobrà 30 ss b. "per rahó com estimara alguns cavalls en la ciutat de Barcelona, los quals lo senyor rey tramés en la frontera de València", durant la mateixa guerra (*ibid.*, vol. 339, f. 45v, gener de 1357).

La intervenció del menescal en les estimes dels cavalls i en les subsegüents esmenes és documentada també a França, Castella i Anglaterra des del s. XIII. Vegeu CONTAMINE, *Guerre, état et société*, pp. 19 i 103-06; CIFUENTES i McVAUGH, "Introducció", pp. 48-49; AYTON, *Knights and warhorses*, p. 49 i ss. (que no esmenta el menescal, aparentment per manca de documentació), i R. H. C. DAVIS, *The medieval warhorse: Origin, development and redevelopment* (Londres, 1989), pp. 100-07. A França, els menescals intervingien també en l'adquisició dels animals (Brigitte PRÉVOT i Bernard RIBÉMONT, *Le cheval en France au Moyen Âge. Sa place dans le monde médiéval: sa médecine: l'exemple d'un traité vétérinaire du XIVe siècle, la "Chirurgie des chevanx"* [Orléans, 1994], p. 52); a la Corona d'Aragó, la difusió social de la menescalia, i la implicació de la noblesa, ens dibuixa un panorama més divers, que inclou cavallers, cavallerissos reials i mercaders (vegeu David ROMANO, "Açach El-Calvo, mercader de cavalls al servei del rei Pere el Gran", *Estudis d'Història Medieval* 5 [1972], 46-53).

25. Sobre les peculiaritats d'aquestes comunitats naixents i l'arraconament dels musulmans, vegeu Josep TORRÓ, "Sobre ordenament feudal del territori i trasbalsaments de poblament mudèjar: la 'Montanae Valencie', 1286-89", *Afers* 4 (1988-1989), 95-124; IDEM, *La formació d'un espai feudal: Alcoi de 1245 a 1305* (València, 1992); i Carmel FERRAGUD, *Formació i desenvolupament d'una comunitat rural: Cocentaina, 1245-1304* (tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de València, 1995).

Ben sovint el subministrament artesanal i la pràctica d'alguns oficis, com ara el ferratge i la cura dels animals, van restar en mans dels antics pobladors musulmans.²⁶ Si bé en una altra mesura, aquest model sembla que pot fer-se extensible a algunes zones d'Aragó i de Catalunya.²⁷

Per altra banda, el creixent procés de ruralització, l'emigració de les elits polítiques i intel·lectuals arran de la conquesta i la discriminació en l'àmbit social —major fins i tot que la que patiren els jueus— són elements cabdals per entendre la decadència progressiva del conreu de la medicina entre la minoria musulmana. A partir de llavors, la pràctica mèdica es fonamentà cada vegada més en el curanderisme i en els coneixements populars.²⁸ La medicina animal, que havia comptat amb un menor prestigi entre aquelles elits però que connectava amb una important tradició en el món islàmic, ara resultava altament útil en un context social tan ruralitzat, on disposava d'una demanda segura.

És difícil d'esbrinar com els menescals musulmans van assolir el grau de competència que els donà ja des del segle XIII un tan gran prestigi. Cal tenir present que, entre els sarraïns, era molt freqüent la dedicació al bestiar, participant en el seu comerç actiu i en l'ofici d'atzempler. Molt probablement, aquest contacte fàcil i estret els portaria a un coneixement cada vegada més profund de la cura dels animals i de l'art de la menescalia.

Al llarg del segle XIV, aquest prestigi els possibilità, en alguns casos, un remarcable ascens social, ben visible en la confiança que els feren —i no únicament en l'ofici— tant els reis com els nobles. D'entre tots els casos documentats mereix una atenció especial el dels Bellvis. Aquest llinatge aragonès d'origen castellà esdevingué el més rellevant entre els musulmans de la Corona d'Aragó, acumulà privilegis econòmics i va ostentar un important paper polític fins a la fi del període mudèjar. Però el que hom no n'ha assenyalat és l'origen d'aquest impressionant ascens econòmic i social: sens dubte, fou la competència en el seu ofici de menescal el que va portar Faraig de Bellvis a entrar al servei de l'infant Pere, futur Pere III, i posteriorment els seus descendents a servir Joan I i Martí l'Humà.²⁹

Però cal tenir ben en compte que la gran majoria dels menescals medievals foren cristians, una majoria encara més aclaparadora que la que, malgrat tots els tòpics habituals, afectà la medicina practicada sobre els humans. En comparació amb el cas dels sarraïns, els jueus, que sovint practicaren la medicina amb un gran prestigi, no

26. A Cocentaina, el ferrer Abduramén fou pràcticament l'únic pràctic dedicat a la tasca de ferrar bestiar durant tot el Dos-cents; tot i ser contrari als Furs, hom li va haver de permetre, no sense obrir-li procés, que un jove cristià s'aferrés amb ell per aprendre l'ofici (FERRAGUD, *Formació i desenvolupament*, pp. 272-74).

27. Vegeu, per exemple, els casos de Lleida i Osca a Josefa MUTGÉ, *L'aljama sarraïna de Lleida a l'Edat Mitjana: Aproximació a la seva història* (Barcelona, 1992), pp. 47-49; i Mª Blanca BASAÑEZ, *La aljama sarraïna de Huesca en el siglo XIV* (Barcelona, 1989), p. 45.

28. Luis GARCÍA BALLESTER, *Historia social de la medicina en la España de los siglos XIII al XVI*, vol. 1 [=La medicina musulmana y morisca] (Madrid, 1976), pp. 29-57.

29. Faraig obtingué diverses judicatures a tota la Corona d'Aragó; el seu fill Ovecar les heretà i es casà amb Fátima Fuster, germana d'un dels més rics mercaders de València i vídua d'un parent dels Abenxoha, l'altra gran dinastia de menescals reials sarraïns. Vegeu John BOSWELL, *The royal treasure: Muslim communities under the Crown of Aragon in the fourteenth century* (Londres, 1977), pp. 43-49, 80-86, *passim*; Manuel Vicent FEBRER ROMAGUERA, "Los Bellvis: una dinastia mudèjar de alcaldes generales de Valencia, Aragón y Principado de Cataluña", *Actas del III Simposio de Mudjarismo* (Teruel, 20-22 de septiembre de 1984) (Terol, 1986), pp. 277-90; i CIFUENTES, *Medicina i guerra*, p. 222.

sembla que tinguessin un especial interès per la menescalia, tot i que indubtablement també l'exerciren.³⁰ Entre els cristians, la pràctica de la menescalia va ocupar exclusivament el sector laic de la població,³¹ i fou, també, un ofici eminentment masculí; les referències a "menescales" que hem localitzat, com les que sovint ens han pervingut en la toponímia local, no sembla que vagin més enllà d'un apel·latiu adreçat a la muller o hereva d'algun menescal.³²

Perícia, prestigi, fortuna, influència

Pertanyer al grup de menescals de la casa reial, de la mateixa manera que ser metge o cirurgià del rei, era, per tant, sinònim de prestigi i d'ascens social. Els privilegis i donacions amb què solien ser agraciats sovint constituïen la base de fortunes i d'influències notables. Els mitjans de pagar els serveis eren variats i als salaris o *quitacions* s'hi afegien d'altres, com ara violaris, censals, possessions o assignacions extraordinàries. Davant de problemes, la pertinença a la casa reial, a la qual sovint estaven vinculats amb el privilegi de la *familiaritat*, sempre era tinguda en compte i la protecció del rei mai no mancava.³³

Així, es constituïren algunes nissagues de menescals, tant musulmans com cristians, entre les quals destaquen, ultra els Bellvis ja esmentats, els Abenxoha, els Faberzà o els Vallespinosa, que encapçalaren la pràctica de la menescalia a la Corona d'Aragó durant tot el segle XIV. Igual com els seus col·legues metges, i gràcies als beneficis acumulats mercès a la pràctica de l'ofici, aquests menescals diversificaren les seues activitats cap al món del préstec censalista, l'acaparament de rendes, la compra d'impostos, el comerç de diversos productes, i, és clar, el lloguer i la venda de bestiar.³⁴

30. El menescal de València Ramon Faberzà fou autoritzat, poc abans de partir en l'expedició de conquesta de Sardenya, "quod possitis locare judeis duo vestra operatoria que habetis in Mercatali civitatis Valencie in quibus ipsi judei de die valent operari" (ACA, C, reg. 224, f. 52, 16-08-1323); un any més tard, els consellers de Barcelona regulaven la pràctica de la menescalia per part de jueus, prohibint-los exercir-la fora de l'obrador en dies festius per als cristians (AHCB, Fons municipal, Consell de Cent [Llibres del Consell], I-8, f. 30v, 09-06-1324).

31. Tan sols hem localitzat un clergue tonsurat practicant la menescalia, el veí de Cervera Pere Boixó, que era "menescallus ac clericus ut dicitur tonsuratus", i denunciat per mala cura (ACA, C, reg. 1215, ff. 142v-143, 22-02-1367). Vegeu la nota 52.

32. Vegeu el cas de "la muler d'En Ramon Fabre, menescal" de Perpinyà (ACA, RP, MR [batllia de Perpinyà], vol. 1677, f. 7, 1345). Sobre les "menescales" en la toponímia, vegeu COROMINES, *Diccionari etimològic*, vol. 5 (Barcelona, 1985), p. 425.

33. Vegeu el cas del menescal Ramon de Capcir (fl. 1358-1370), oriünd de Cocentaina, habitant a Mantres, contractat per la Casa del rei, el servei de la qual alternava amb el treball per a particulars, *heret* pel monarca amb unes possessions a Morvedre que només pogué mantenir mercès al suport del rei, i instal·lat definitivament a Barcelona (vegeu FERRAGUD, *Els professionals de la medicina*). Sobre la familiaritat reial, vegeu en particular Hans SCHADEK, "Die Familien der sizilischen und aragonischen Könige im 12. und 13. Jahrhundert", *Gesammelte Aufsätze zur Kulturgeschichte Spaniens* 26 (1971), 201-348; i IDEM, "Die Familien der aragonischen Könige des 14. und des beginnenden 15. Jahrhunderts", *ibidem* 32 (1988), 1-147.

34. Felip d'Acs prestà 200 ss. b. a Ramon de Cardona (ACA, C, reg. 141, f. 102rv, 04-10-1307); Arnau Cirera prestà 700 ss. b. a la reina Blanca durant la campanya d'Almeria (CIFUENTES i McVAUGH, "Introducció", p. 30). Antoni de Vallespinosa realitzà diversos préstecs, un dels quals de 2000 ss. v. a Jaume de Santhilari, de Vila-real, a canvi d'un violari (ARV, Protocols notaries, vol. 122, f. 56, 11-11-1366; i ACA, C, reg. 1683, f. 9, 10-11-1382). Joan d'Aragó prestà 97 florins a Abrafim Faraig, sarraí de Mislata (ARV, Protocols notaries, vol. 3173, 01-10-1383). Sobre l'acaparament de rendes, vegeu el cas de Pere de Roure, esmentat abans, tot i que sembla prou excepcional. Domingo Baró llogà un rossí durant un mes a Valentí Esplugues, veí de

En casos com els Bellvis, amb una acumulació excepcional de rendes i magistratures que els donà un gran poder en extensos territoris i que s'explica per la seva proximitat a la cort, veiem com s'ajunen la competència reconeguda en l'ofici, les compensacions econòmiques, sovint notables i que ells aprenien a multiplicar, i la confiança que el rei els feia atribuint-los càrrecs i comeses que exigien la més gran fidelitat. Sota l'ombra de la cort, no sembla haver-se donat entre els menescals cap cas comparable al dels Bellvis. Fora de la cort, alguns menescals cristians també accediren a càrrecs d'influència, encara que en un grau molt més modest. Com els altres oficis, els menescals i els ferrers obtingueren la potestat d'enviar representants propis als consells de govern de les grans ciutats de la Corona d'Aragó, i com els practicants de la medicina, molt més nombrosos, els menescals aconseguiren tenir una veu pròpia en els governs municipals, una veu pròpia que, com veurem, els permeté intervenir en la regulació del propi ofici.³⁵

4. L'art de la menescalia i els seus textos

Però, què s'entenia per *art de la menescalia*? A l'Europa llatina dels últims segles medievals, el cos doctrinal en el qual els menescals basaven la pràctica del seu ofici (o *art*), la hipiatria, es compilà en un ampli ventall de tractats. Aquest conjunt de tractats, majoritàriament escrits en llatí, sovint beien en fonts orientals (bizantines, àrabs, perses o índies), i alhora incorporaren un ric cabal d'informació provinent de l'experiència pràctica.³⁶ Igual com s'esdevingué amb un gran nombre de textos mèdics i de filosofia i història naturals, molts d'aquests tractats foren traduïts a les llengües vulgars, per tal de garantir-ne un millor accés per part dels pràctics i dels sectors socials interessats, i el català no fou una excepció.³⁷ A partir del segle XIV, van circular en

Montsó (ACA, C, reg. 771, ff. 77rv, 21-10-1373). Mestre Francesc, menescal de València, vengué una mula a Bernat Torrent, pagès d'Alboraia (ARV, Protocols notaries, vol. 3231, 22-01-1360). Felip d'Acs, Vallespinosa, Arnau de Tolosa o Faraig de Bellvis vengueren cavalls al rei en diverses ocasions (ACA, C, reg. 184, f. 192, 09-11-1324; *ibid.*, RP, MR, vol. 351, 01-12-1365; *ibid.*, vol. 382, f. 167, maig de 1386; i *ibid.*, vol. 353, f. 160, juny de 1367). Vallespinosa posseïa un gran ramat d'ovelles de 1500 caps (*ibid.*, C, reg. 1680, f. 78, 20-09-1373). Faraig de Bellvis fou beneficiari d'una llicència reial d'exportació de blat (*ibid.*, reg. 885, f. 123v, 30-12-1347).

35. Ja hem esmentat la presència de ferrers i menescals al Consell de Cent de Barcelona. Per a València, vegeu RAFAEL NARBONA VIZCAINO, *Valencia, municipio medieval: Poder político y luchas ciudadanas, 1239-1418* (València, 1995), p. 39; i IDEM, *Gobierno político y luchas sociales. Estrategias de poder del patrinado urbano: La ciudad de Valencia, 1356-1419* (tesi doctoral inèdita, Universitat de València, 1988). Apèndix. Per altres referències, vegeu FERRAGUD, *Els professionals de la medicina*. Pel que fa a la regulació de l'ofici, vegeu més endavant.

36. Les obres fonamentals per a la història de la veterinària són: Léon MOULÉ, *Histoire de la médecine vétérinaire*, 4 vols. (Paris, 1891-1911); Frederick SMITH, *The early history of the veterinary literature and its British development*, 4 vols. (Londres, 1919-1923); Emmanuel LÉCLAINCHE, "La médecine vétérinaire dans l'Antiquité - La médecine vétérinaire du Moyen Âge à la fin du XVIIIe siècle", dins Marcel MARTINY, Jacques POULET i Jean-Charles SOURNIA (eds.), *Histoire de la médecine, de la pharmacie, de l'art dentaire et de l'art vétérinaire*, vol. 5 (Paris, 1978); i Yvonne POULLE-DRIEUX, "L'hippiatrie dans l'Occident latin du XIIIe au XVe siècle", dins Guy BEAUJOUAN, Yvonne POULLE-DRIEUX i Jeanne-Marie DUREAU-LAPEYSSONNIE, *Médecine humaine et vétérinaire à la fin du Moyen Âge* (Ginebra-Paris, 1966), pp. 9-167. Vegeu també la recent síntesi de PRÉVOT i RIBÉMONT, *Le cheval en France*, pp. 321-48.

37. Lluís CIFUENTES, "Traducir la ciència en romans catalaneschs: la difusió de la medicina en català durant la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement", *Llengua & Literatura* 8 (1997), 7-42; IDEM, *La medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement: Catàleg de manuscrits i de primers impresos* (en preparació); i Lola BADIA,

català els principals textos de l'art de la menescalia llatina. Exposarem a continuació les dades més significatives dels textos que sabem que van tenir circulació a la Corona d'Aragó durant el període baixmedieval. El tractat *De medicina equorum* del noble calabrès Giordano Ruffo, "cavaller en la menescalia" de l'emperador Frederic II, rei de Sicília, escrit vers 1250-1254 fonamentant-se en l'experiència personal i en la hipiatria bizantina, fou l'obra que marcà la renovació de la medicina dels cavalls medieval, amb una gran influència posterior. A banda les traduccions a altres vulgars (italià, francès, occità, alemany), d'aquest tractat se'n conserven almenys tres traduccions diferents al català, totes elles del segle XIV. Aquesta gran difusió fa que el poguem considerar com el text de menescalia més important a la Corona d'Aragó fins a l'aparició del de Manuel Dies (ca. 1424-1436). En la seva divulgació a la Corona d'Aragó és possible que hi jugués un paper important la conquesta de Sicília (1282) i les seves conseqüències polítiques i culturals, encara en bona mesura per estudiar.³⁸

La *Practica equorum* o *Mulomedicina* del bisbe Teodor de Cervia (escrita el 1266), basada en l'obra de Giordano Ruffo i altres textos, sembla que no va arribar a circular en català. Això fou degut, molt probablement, a la traducció d'un altre important text, basat en l'obra hipiàtrica del bisbe-metge nord-italià, el *Libro de fecho de los cavallos*. Aquest tractat, escrit en els cercles d'Alfons X de Castella (ca. 1266-1284), constitueix la primera obra de menescalia produïda a la península Ibèrica, i tingué una important influència sobre la literatura hipiàtrica posterior. La seva traducció catalana probablement també data del segle XIV, encara que tots els manuscrits que ens la conserven són del segle XV.³⁹ De procedència igualment castellana, i també pròxim a la cort d'Alfons el Savi, és el tractat anònim encomanat per l'infant Fadrique, germà del rei castellà, entre 1224 i 1271, aparentment una compilació "de todo lo mejor que falló en los libros de los sabios antiguos e otrosí de esperiencias que él fizo". Com el *Libro de fecho de los cavallos*, fou traduït al català, si bé avui no se'n conserva cap manuscrit.⁴⁰

Textos catalans tardomedievals i "ciència de naturales". Discurs llegit el dia 21 de novembre de 1996 en l'acte de recepció pública de ____ a la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (Barcelona, 1996).

38. Sobre Ruffo vegeu fonamentalment POULLE-DRIEUX, "L'hipiatria", pp. 17-21; IDEM, "Giordano Ruffo", dins Charles C. GILLISPIE (dir.), *Dictionary of scientific biography*, vol. 11 (Nova York, 1975), pp. 600-01; Johannes ZAHLTEN, "Die 'Hippiatria' des Jordanus Rufus: Ein Beitrag zur Naturwissenschaft am Hof Kaiser Friedrichs II", *Archiv zur Kulturgeschichte* 53 (1971), 20-52; Brigitte PRÉVOT (ed.), *La science du cheval au Moyen Âge: Le 'Traité d'hippiatrie' de Jordanus Rufus* (Paris, 1991); i Jean-Louis GAULIN, "Giordano Ruffo et l'art vétérinaire", *Micrologus* 2 [= *Le science alla corte di Federico II (Eriso, sett. 1990)*] (1994), 185-98.

Una de les versions catalanes de l'obra de Ruffo ha estat publicada per Joan GILI, *La cavall: Tractat de menescalia del segle XV* (Oxford, 1985). Vegeu CIFUENTES, *La medicina en català*.

39. Cal remarcar encara que el text present en el ms. Esp. 212 de la Bibliothèque Nationale de Paris és una versió en català de l'obra de Ruffo i no de la del predicador italià (vegeu POULLE-DRIEUX, "L'hipiatria", pp. 20-21 i 23). Sobre el tractat castellà, vegeu *ibidem*, pp. 29-30; fou editat per Georg SACHS, *El libro de los cavallos, tratado de albeiteria del siglo XIII* [= *Revista de Filología Española*, anejo XXIII] (Madrid, 1936). Un dels manuscrits catalans contenint el *Libro en feyt dels cavallos* ha estat editat per Joan GILI, *Libre dels cavalls que compoñ Ypoatris: Manuscrit del segle XV* (Oxford, 1988). Vegeu també CIFUENTES, *La medicina en català*.

40. Nicolás ANTONIO (*Bibliotheca Hispana Nova, sive hispanorum scriptorum qui ab anno MD. ad MDCLXXXIV. floruerunt notitia*, vol. 2 [Madrid, 1788], p. 336), en descriu un manuscrit en català (s. XIV?) en mans d'un seu nebot, i que començava amb la rubrica: *Libre que parla de les malalties dels cavalls e per guarir-los de totes les malalties que ls esdevenen*. En el pròleg indicava: "e féu-ls Hipocràtes, lo bon físich, per pregaries e per manament del rey qui era en aquella sahó molt poderós; e lo primer capítol parla del quel féu traslladar de llatí en romanç, Don Fadrich, fil del molt poderós Don Ferrando, rey de Castella e de Leó". Vegeu també POULLE-DRIEUX, "L'hipiatria", pp. 31-32.

Però la més important de les obres de menescalia que van circular a la Corona d'Aragó fou el *Llibre de la menescalia* del noble valencià Manuel Dies, majordom d'Alfons el Magnànim. Tot acompanyant el rei en la seva primera expedició a Itàlia en els anys 1420-1423, recopilà, no sabem si a instància del monarca com s'ha dit sovint, els materials italians més adients per a la redacció d'un ampli compendi de menescalia (ca. 1424-1436) que ell adreçà especialment als cavallers joves. Les seves fonts principals foren els millors compendis de l'art de la menescalia aleshores en circulació: el *Liber marescalie* del menescal italià Lorenzo Rusio i el *Libro de fecho de los cavallos* castellà. Aquest nou compendi, escrit originàriament en vulgar català, tingué un gran èxit, del que en donen testimoni el gran nombre de manuscrits conservats i les adaptacions que se'n van fer per part d'altres menescals, com ara la del pràctic barceloní Salvador Vila, de cap a mitjan segle XV. També ens informen de l'èxit de l'obra de Manuel Dies les traduccions, al francès i al castellà, que se n'arribaren a fer. Si la primera sembla vinculable a la presència francesa en el regne de Nàpols durant la segona meitat del segle XV, en castellà fou traduït pel cavaller aragonès Martín Martínez de Ampíes vers l'any 1495 i s'imprimí en dues ocasions abans d'acabar el segle XV; vers 1500, aquesta traducció fou corregida i ampliada amb nous materials, i així s'edità una desena de vegades durant el segle XVI. Aquesta versió castellana corregida fou base d'una nova versió catalana del text de Dies, que fou impresa a Barcelona el 1515 i novament el 1523. La gran difusió manuscrita i impresa d'aquest tractat, tant en català com en castellà, afavorida pel seu caràcter compendiós, en feren la principal obra de menescalia de la tardor medieval i del renaixement hispànic, i jugà un important paper en el procés d'institucionalització de la pràctica de la menescalia. Per això és sorprenent que, malgrat la importància de l'obra, avui només en disposem d'una edició parcial, feta ja fa molts anys per Lluís Faraudo.⁴¹

Bernat de Cases, ciutadà de Girona, va escriure l'any 1496 un *Llibre d'enfrenaments de cavalls*, també per a ús dels cavallers i gentilhomes, segons l'autor desentrenats de l'exercici militar, davant l'aleshores imminent guerra amb França. El llibre, dedicat a Ferran el Catòlic, és un nou compendi de menescalia que posa un especial èmfasi en les formes d'enfrenar els cavalls per corregir-ne els vicis, i que sembla que assolí una certa difusió. L'únic manuscrit que ens l'havia conservat, de mitjan segle XVI, donat a conèixer a finals del segle passat, avui es troba en localització desconeguda.⁴²

A banda d'aquests tractats, durant els segles XIV i XV també circularen, tant en llatí com en català, diversos reculls de receptes hipiàtriques, obra de personatges anònims, potser menescals, com ara els publicats per Menhardt i Batllori.⁴³ Cal insistir que, més enllà de l'empirisme i dels elements magicocrecencials presents en molts d'aquests reculls i fins i tot en els tractats al·ludits, que sovint hom ha volgut destacar,

41. CIFUENTES i FERRAGUD, "El 'Llibre de la menescalia'". Lluís FARAUDO DE SAINT-GERMAIN, "El texto primitivo inédito del 'Tractat de les mules' de Mossen Dieç", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 22 (1949), 23-62.

42. Francesc VÍÑAS i SERRA, "Un libro inédito de veterinaria y equitación", *Revista de Girona* 10 (1886), 142-50.

43. Hermann MENHARDT, "Pharmacologie catalane: Un manuscrit catalan dans la bibliothèque de l'évêque à Klagenfurt-Autriche", *Annali de l'Officina Romanica de Lingüística i Literatura* 3 (1930), 245-67; i Miquel BATLLORI, "Un llibre de menescalia en català a la Biblioteca Universitària de Bolonya", *Annali de l'Officina Romanica de Lingüística i Literatura* 5 (1932), 179-223 [reimpr. a IDEM, *Obra completa*, vol. 1 (València, 1993), pp. 217-65].

l'art de la menescalia medieval mostrà una clara identitat de pressupòsits teòrics amb la doctrina mèdica vigent, el galenisme, i amb la filosofia natural aristotèlica que l'emmarcava. Efectivament, com s'esdevenia amb la medicina humana, l'esquema teòric basat en les complexions, els elements i els humors, així com en les coses naturals i les no naturals, propi d'aquella doctrina mèdica, i no cap altre, constitueix l'autèntica columna vertebral de l'art de la menescalia. Aquesta identitat de pressupòsits doctrinals s'expressa de manera ben gràfica en els tractats i en els reculls de receptes, on sovint s'aplica la patologia comparada home-animal i es recomana l'aplicació d'algunes indicacions a diverses malalties humanes i animals indistintament.⁴⁴ En l'àmbit pràctic, això comportà que, en determinades situacions, i tal com s'ha esdevingut fins a èpoques ben recents, els menescals actuessin sobre els humans i els metges sobre els animals.

5. La difusió social de la menescalia i dels menescals

La creixent presència i valoració social dels menescals i de la pràctica del seu ofici amb les garanties que oferia l'art de la menescalia, no devia excloure que saber *menescalcir*, com hem vist que els recomanava Ramon Llull, continués essent considerat per la noblesa com a consubstancial a la cavalleria, també per pragmatisme. En conseqüència, no ens ha d'estranyar que en les biblioteques nobiliàries baixmedievales no hi manquin mai els llibres de menescalia, preferentment en llengua vulgar. Fruit d'un interès social creixent per les *questiones naturales*, al costat d'aquests llibres hi figuraven ben sovint els manuals que garantien la cria i la sanitat d'altres animals, com els falcons o els gossos de cacera. Fou un fenomen que afectà també la medicina practicada sobre els humans: els laics (nobles i burgesos rics, i gent llettrada en general) s'interessaven pels problemes mèdics, compraven i llegien llibres de medicina eminentment pràctics; circulaven i es copiaven els receptaris i les receptes passaven de mà en mà. La llengua vulgar era el pont preferit per aquests grups socials, constituïts, pel que fa a la menescalia, sobretot per la noblesa però també per la burgesia emergent, per accedir als coneixements sanitaris que hom considerava amb més garanties. Ho podem comprovar fàcilment si fem una anàlisi dels inventaris de les biblioteques de nobles i burgesos que se'ns han conservat, en les quals els tractats de menescalia i de falconeria tingueren una presència importantíssima. Els pròlegs d'aquests tractats anunciaven, efectivament, que ells eren la clientela a la qual anava destinada, en principi, la composició, la còpia i la traducció d'aquestes obres.⁴⁵

El cos doctrinal i la pràctica

Però no foren només els nobles i burgesos els interessats en aquests escrits. Tot i que és més difícil de documentar, també els menescals estaven familiaritzats amb aquesta literatura, la posseïren i en foren divulgadors. Els inventaris dels menescals són molt escadussers; Antoni Martí, menescal de València mort a últims del segle XIV, posseïa, entre altres coses "una caxa de pi en la qual havia set coltells de menescalia...

tres mordants... tres escofines... dues tenalles de ferro... dos martells sens mànech... cinch anelles de ferro... un libre de menescalia de cubertes vermelles... altre libre de menescalia ab cubertes verts" i ni més ni menys que "un libre de cirurgia ab cubertes blanques".⁴⁶ Llevat d'excepcions, aquests tractats de menescalia i les seves reelaboracions foren obra de menescals. En tot cas, eren aquests llibres els que vehiculaven els principis de l'art de la menescalia que donaven garanties a la pràctica dels menescals medievals; i quan els exàmens siguin preceptius, aquests tractats incorporaran qüestionaris pràctics adreçats als menescals.⁴⁷

No hi ha dubte de l'alt component empíric que va marcar la pràctica de la menescalia, però no s'ha d'oblidar que la medicina humana avançava en bona mesura gràcies a l'aprenentatge que proporcionava el contacte amb la malaltia i, tal com hem pogut comprovar, progressivament van anar apareixent tractats amb importants continguts teòrics manllevats de la medicina humana. Quin paper van exercir aquests tractats en l'aprenentatge i en la pràctica dels futurs guaridors d'animals? Altrament dit, ¿va existir al si de la societat medieval un alt grau de penetració d'aquells continguts teòrics o fou tan sols l'experiència quotidiana el punt de referència d'aquells pràctics? I, fins a quin punt la confecció d'aquests tractats fou precedida per la pràctica? Per què mai no es van elaborar tractats sobre altres animals, igualment útils, com ara els bous? Si volem trobar resposta a aquests interrogants haurem d'enfrontar els continguts teòrics amb l'univers quotidià, definit, ni que sigui parcialment, per la documentació conservada.

Els tractats indiquen el gran coneixement que els menescals tenien de l'anatomia externa del cavall, explicable per la necessitat de valorar les virtuts i els defectes de l'animal. En canvi, no s'hi sol mostrar un gran interès pel coneixement precís de l'anatomia interna.⁴⁸ Però res no indica que, poc o molt, no en tinguessin a través de la pràctica de les disseccions. De fet, sabem que, a banda del conegut ús del porc a l'anomenada Escola de Salern, en ocasions, els animals morts proporcionaren subjectes susceptibles de ser explorats pels propis metges.⁴⁹ La mateixa curiositat segurament

46. ACP, vol. 1357, ff. 24v-25, 14-07-1395.

47. El tractat de Salvador Vila conté un qüestionari "de les coses que pories ésser enterrogat segons acostuman los antichs mestres en exheminar un novisi" (CIFUENTES i FERRAGUD, "El 'Libre de la menescalia'", Apèndix V). Les edicions en català (1515 i 1523) de l'obra de Manuel Dies inclouen també un qüestionari "de les interrogacions e respostes que's deuen fer en lo examen de qualsevol menescal", més ampli que el de Vila, i traduït de la versió castellana; les edicions en castellà l'inclouen a partir de la de 1500. També hi ha qüestionaris similars en un ms. del s. XV contenint el *Libro de fecho de los cavallos* en castellà (Madrid, Real Academia de la Historia, ms. 9-444, olim Salazar F 38, ff. 62-92v) i en un altre del s. XVI contenint *Los siete libros del arte de la ciencia de albeiteria* de Bernardo Portugués i altres obres (Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 3338, ff. 100-128v). Aquests qüestionaris han estat injustament menysvalorats per alguns historiadors (vegeu SANZ EGANA, *Historia de la veterinaria*, p. 103; POULLE-DRIEUX, "L'hippiatrie", p. 117; i DUALDE PÉREZ, *Historia de la albeiteria*, p. 266).

48. Vegeu POULLE-DRIEUX, "L'hippiatrie", pp. 51-56; i Vicente DUALDE PÉREZ, "Los conocimientos anatómo-fisiológicos de la albeiteria medieval valenciana", *Veterinaria: Comunidad Valenciana* 23 (1994), 11-12, i 24 (1994), 14-15.

49. Una de les fonts històriques italianes més interessants del segle XIII, el *Crònicon* de fra Salimbene da Parma, recull com, per tal d'esbrinar les causes de les grans malalties tant de persones com d'animals esdevingudes durant el terrible hivern de l'any 1286 hom prengué la decisió, comentada amb gran naturalitat pel cronista, de fer autòpsies, "et quidam medicus phisicus fecit aliquas aperiri et invenit apostema super cor gallinarum; erat enim in puncta cordi cuiuslibet galline vesicula quidem; fecit similiter aperiri mortuum hominem quendam et super cor hominis idem invenit" (*Crònica fratris Salimbene de Adam Ordinis Minorum*, ed. dins

44. Vegeu particularment POULLE-DRIEUX, "L'hippiatrie", pp. 49-117.

45. CIFUENTES, "Translatat sciència", pp. 26-41.

portà alguns menescals a practicar la dissecció de bèsties buscant millorar els seus coneixements i la seva habilitat: la pràctica d'autòpsies en informes pericials així ho deixa suposar.⁵⁰

Com en el cas de la medicina universitària, ensenyada a les naixents i prestigioses universitats amb el suport de reis, nobles i burgesos, la penetració social dels continguts d'aquesta *art de la menescalia*, i, per tant, la seva valoració, es documenta especialment en la difusió i en l'ús de la nomenclatura que li era pròpia, en particular pel que fa a les patologies. Furs, constitucions, ordinacions municipals, actes notariais, documents judicials, plets i processos són testimonis de primer ordre de la difusió dels seus continguts i de la valoració de la tasca dels qui la practicaven amb les garanties que ella conferia: els menescals.⁵¹

Les denúncies contra menescals per una suposada negligència professional, documentades a partir de mitjan segle XIV, resulten especialment interessants. Són casos en què la mort d'un cavall, presumptament provocada per un incompliment o mal ús de l'*art de la menescalia*, activa la protesta judicial del client del menescal, afectat de manera greu en la seua economia en perdre un animal ben valuós. Contra aquestes acusacions, i davant la cort de justícia, els arguments fonamentals dels menescals no foren altres que l'adequació de la seva pràctica als principis de l'*art de la menescalia*, aportant el testimoniatge d'altres col·legues i clients, i els acusadors sovint centraren la denúncia en els mateixos arguments. D'aquesta manera, el domini dels continguts doctrinals s'anà situant en el centre de les controvèrsies, donant fe de la seva difusió i acceptació social.⁵²

Tal i com s'esdevenia en la medicina humana, la prevenció era fonamental. Tots els tractats insistiren en la conveniència de contemplar uns factors necessaris per a la

bona salut del cavall com són el règim alimentari i la higiene, que inclou, a més de la neteja, les condicions òptimes de l'estable, amb una llum i temperatura adequades, i també certes pràctiques terapèutiques, com ara la sagnia, recomanada i regulada tant pels autors mèdics com de menescalia, d'acord amb els principis galènics. Hem d'afirmar, a tenor del que mostra la documentació, que aquestes condicions foren observades amb cura pels propietaris d'animals, amb el recurs als menescals, alhora que fa tot l'efecte que l'experiència, almenys en un cert grau, fou base per a la posterior confecció d'una doctrina teòrica.⁵³

El compromís creixent de les autoritats municipals amb la salut dels ciutadans es féu així extensible a les bèsties, de les quals en depenia directament el benestar dels humans. El menescal anà guanyant lloc en alguns plets i intervingué, a petició dels oficials de justícia, com a testimoni especialitzat, en casos de suposades transaccions fraudulentas d'animals malalts o de maltractaments de bestiar. Aquest recurs als menescals, com a experts en possessió de l'instrument intel·lectual i pràctic adient (l'*art de la menescalia*), no és en absolut aïllat i va comptar amb la col·laboració activa dels mateixos reis, que, com amb els metges, defensaren el dret del menescal a percebre els seus honoraris en una societat no sempre disposada a accedir-hi.⁵⁴

Vers la institucionalització de la pràctica de la menescalia

A partir de finals del segle XIV, la pràctica de la menescalia començà a experimentar la regulació i el control social que des d'un segle abans afectava la medicina humana, a través de l'examinació i el lliurament de llicències per practicar.⁵⁵ No sembla que fins aquell moment hi hagués hagut cap impediment per exercir la menescalia.

Monumenta Germaniae Historica: Scriptores [Hannover, 1905-1913], p. 613, citat per Mary N. ALSTON, "The attitude of the Church towards dissection before 1500", *Bulletin of the History of Medicine* 16 [1944], 221-38, p. 226).

50. Ignorant aquest fet, no gens estrany a la Corona d'Aragó tant en bèsties com en persones, hom atribuïa a la conclusió contrària a POULLE-DRIEUX, "L'hippiatrie", p. 55. Quan al cap de poc d'haver comprat una mula a Montblanc li morí a Lleida, Pasqual Ribera denuncià al veguer una presumpta venda fraudulenta; el veguer de Lleida manà que un menescal obrís el cadàver de l'animal i en certifiqués la causa de la mort, i "vist lo dit mul e ubert aquell, atrobà que'l dit mul era mort de malaltia cuberta" (ACA, C, reg. 2079, f. 121r-v, 10-11-1391). Sobre els informes pericials o "desospitacions" a la Corona d'Aragó, vegeu McVAUGH, *Medicine before the plague*, pp. 207-18.

51. Vegeu, per exemple, ACA, C, reg. 147, f. 87v, 02-12-1310 ("cuchas"); *ibid.*, reg. 148, ff. 58v-59, 13-08-1311 ("cucac"); *ibid.*, reg. 1308, f. 6v, 18-06-1345 ("cucacio"); *ibid.*, reg. 1042, ff. 150-151, 03-05-1373 ("cucac"); AHCB, Fons municipal, Consell de Cent [Llibres del Consell], I-8, f. 34, 15-09-1324 ("bèstia envornada"); ACB, Pia Almoina, Sortides, Majordomia, 1351-1353, ff. 209 ("vives"); *ibid.*, 1355-1356, f. 246 ("agava"); AHG, Protocols notariais, Castelló d'Empúries, notari Pere Pujol, vol. 245, 05-10-1360 ("corn"); etc.

52. Vegeu, per exemple, i a banda del procés contra Antoni de Vallespinosa, esmentat abans, l'ordre reial al jurista de Terol Juan Sánchez de las Vacas encomanant-li la resolució de la reclamació d'indemnització del lloctinent de comprador de la Casa del rei, el qual, havent comprat un rossí a Terol, el confià a Ferrer, menescal de la dita vila, "ad scitandum seu catirones causandum" i aquest, "non caute exercens officium suum, immo captato tempore indebito, scitarenaverit dictum roncium et occasione sue male et inique cure idem roncium mortuus fuerit culpa sua" (ACA, C, reg. 1119, f. 86v, 11-12-1343); o la que manava investigar la mort de la mula de Ramon Pere, de la qual acusava Pere Boixó, menescal de Cervera, que segons ell "esvenaverat in dia egipciana" (*ibid.*, reg. 771, f. 38rv, 07-10-1373); o bé la que acceptava l'apel·lació de Joan Garcia, prior de Santa Maria de la Peña, en la qual acusava Gavilán, menescal sarraí de Calataiud, i un seu soci, d'haver causat la mort d'una seva mula amb una mala cura (*ibid.*, reg. 790, f. 86, 29-01-1377).

53. Salvador de Ravanera tenia el seu rossí, de la mort del qual, l'hivern de 1364 fou acusat el menescal Antoni de Vallespinosa, "en bon stable e ben calt, e tenia lo dit roci ben amantat, e havia gran diligència e cura devés lo dit roci en ço que fer hi devia", d'acord amb el que Giordano Ruffo recomanava en el seu llibre de menescalia: "stiga en loch calt e n stable cubert, ab cuberta de lana grossa ben cubert" (GIORDANO RUFFO, *Llibre de menescalia*, caps. "Com deu éser guardat o fermat lo cavall" i "Com deu éser donada la erba al cavall en sa porga", a GILI, *Lo cavall*, pp. 28-30; POULLE-DRIEUX, "L'hippiatrie", pp. 64-65). En l'alimentació del cavall de Berenguer Morell hom utilitzà talvina barrejada amb mel i safra, producte que només hem pogut documentar en Manuel Dies, entre les recomanacions d'alimentació hivernal, i recollint, segurament, una pràctica ben habitual a la Corona d'Aragó (ACB, Caritat o Mensa Capitular, Marmessories, Berenguer Morell, 1373; MANUEL DIES, *Llibre de la menescalia*, cap. "Ara us vull mostrar com tiureu lo cavall en guerra e com en pau"). El cavall de Morell fou sagnat periòdicament per un menescal, el mateix que el ferrà la majoria de les vegades; Teodoríc recomanava la sagnia amb una periodicitat mensual, mentre que Ruffo n'aconsellava quatre d'estacionals (POULLE-DRIEUX, "L'hippiatrie", p. 99). Vegeu Yvonne POULLE-DRIEUX, "Pratique de l'hippiatrie à la fin du Moyen Âge", dins *Comprendre et maîtriser la nature au Moyen Âge: Mélanges d'histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan* (Paris-Ginebra, 1994), pp. 329-36.

54. Hem esmentat abans el cas dels informes pericials. Les estimes dels cavalls de guerra, també comentades abans, n'ofereixen un altre exemple (vegeu la nota 24). Quant a les retribucions, Jaume II dictà una ordre general perquè s'obligués a pagar tots els deutors del seu menescal, Felip d'Acs, que havia de seguir la cort i no podia evitar que sovint se l'n desentenguessin (ACA, C, reg. 141, f. 102, 04-10-1307). Pere III també defensà els drets de l'hostaler Duran Despuig i del menescal Bernat de Grinosats, de Cervera, els quals reclamaren justícia contra Guillem Pagès, que "dimissit quendam roncium infirmum in posse hostalerii et menescalli predictorum ad eorum propriis expensis" i ells, confiant en la seva promesa de pagar, el "sustentarunt et omnia ibi necessariā administrarunt usque in diem presentem" (*ibid.*, reg. 1266, f. 183, 11-08-1380).

55. Vegeu, fonamentalment, Luis GARCÍA BALLESTER, Michael R. McVAUGH i Agustín RUBIO VELA, *Medical licensing and learning in fourteenth-century Valencia* [=Transactions of the American Philosophical Society, 79/6] (Filadèlfia, 1989 [=1990]); i McVAUGH, *Medicine before the plague*, pp. 69-72, 95-103, *passim*.

Encara que no documentem l'examen dels futurs pràctics fins entrat el segle XV, sembla que ja des de finals del segle anterior començava a controlar-se la pràctica amb la concessió de llicències.⁵⁶ La ciutat de València sembla que fou capdavantera en l'examinació dels futurs practicants. El 1436, el consell municipal decidí forçar els menescals de la ciutat a examinar-se, i nomenà una comissió especial, integrada per ciutadans, cavallers, cirurgians i metges universitaris, encarregada de seleccionar un primer tribunal examinador. La presència dels metges universitaris —un d'ells Jaume Roig— ens palesa la identitat doctrinal de la medicina i la menescalia, una i altra relacionades amb el problema salut-malaltia, que ja havia esdevingut central en la nova societat urbana mediterrània baixmedieval; és igualment indicadora del fet que els metges universitaris que monopolitzaren aquesta problemàtica a la València baixmedieval no estaven disposats a deixar d'estar presents en el nou control social dels menescals, una altra de les novetats (a nivell de tota la Corona d'Aragó) que es donà a València. Els ciutadans i els cavallers, públic inicial dels llibres de menescalia, també hi són representats; entre ells, un dels cavallers —Manuel Dies— a ben segur que ja era respectat per la seva obra, i formant part d'aquesta comissió demostrava la seva implicació en el procés d'insitucionalització de la menescalia. No deixa de cridar l'atenció la presència en la comissió de l'estament nobiliari, que constituïa una minoria en el govern municipal valencià (consell i jurats), i que s'explica pel seu especial interès per la matèria.⁵⁷

A partir d'aleshores, periòdicament, el gremi dels menescals, d'acord amb les autoritats municipals, escollia un tribunal examinador paral·lel al dels metges. Abans d'acabar el segle, el rei intentaria intervenir en el procés (1479), però tot i això els exàmens acabarien essent regulats i controlats pel mateix gremi, amb el decidit suport del municipi (1483). Tot i els intents de control per part de la monarquia, amb el nomenament d'examinadors majors (des de 1450) o la creació de tribunals examinadors centralitzats (1500), la força dels gremis determinà que aquest fos el sistema vigent a la Corona d'Aragó fins a la Nova Planta, que significà la imposició del Real Tribunal del Protoalbeyterato.⁵⁸

56. Vegeu la llicència concedida per Joan I a Ramon Ballester, menescal de l'Arboç (ACA, C, reg. 1911, f. 10v, 13-06-1395).

57. Vicente DUALDE PÉREZ, "Notas sobre Albeytería en el reino de Valencia: exámenes de albeýteres en el siglo XV", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* 61 (1985), 393-97; IDEM, "Los exámenes de albeýtería (menescalia) en el reino de Valencia durante el siglo XV", *I Col·loqui internacional "Ciutats Europa": art, cultura i societat al segle XV (València, 4-9 nov. 1996)*, en premsa; IDEM, *Historia de la albeýtería*, pp. 158-61 (amb facsimils dels documents), 260, 393, 405 i 433-34, § 9 i 10 (transcripcions); i CIFUENTES i FERRAGUD, "El 'Libro de la menescalia'", apèndix.

58. DUALDE PÉREZ, "Los exámenes", reproduït a IDEM, *Historia de la albeýtería*, pp. 62, 160, 162-63 (amb facsimil del document de 1479), 393 i ss, 423-25, § 4 (transcripció del document de 1483) i 434-36, § 11 (transcripció del document de 1479). A partir dels capítols de 1483, el gremi elegia els dos majors examinadors i admetia en el tribunal als dos metges examinadors de metges de la ciutat. Malgrat que les ordinacions limitaven l'abast geogràfic de la normativa a la ciutat i al seu terme, en les llicències no s'oblidava mai de fer constar la seva validesa per a tot el regne (*ibid.*, pp. 160 i 177). Sobre la vigència d'aquest sistema, vegeu *ibid.*, pp. 158, 160 i ss., 181 i ss., i, en particular, 449. Vegeu la llicència "de usar e practicar liberament de la dicha menescaleria por toda la tierra e senyoria del dito senyor rey", atorgada per Gonçalvo de Cáceres, "prohomenescal del senyor rey" des de 1459, a Juan Daudans, menescal d'Osca, després d'haver-lo examinat (AHPZ, notari Juan Barrachina, manual de 1468, 25-04-1468, publicada per M. SERRANO SANZ, "Menescal = veterinario, menescaleria = veterinaria", *Boletín de la Real Academia Española* 3 [1916], 93).

A Castella, sabem que des d'abans de 1432 el rei nomenava examinadors majors ("alcaldes examinadores")

Ara bé, l'interès de les oligarquies municipals en la sanitat humana, manifestat fins i tot amb la intervenció dels metges en les decisions sanitàries municipals, tingué algun paral·lel pel que fa a la sanitat animal, on era el mostassaf, un no metge, l'encarregat d'aquests afers? Coneixem casos de contractació de menescals per part dels consells municipals des de l'últim terç del segle XIV, amb la finalitat de garantir l'atenció de les bèsties de la població. Tanmateix, els casos documentats a finals d'aquest segle afecten només alguns nuclis urbans menors (Vila-real, Castelló de la Plana, Morella o Manresa).⁵⁹ Les grans ciutats, sembla que a causa de reunir un important contingent de menescals, en prescindiren. De tota manera, una major conservació dels registres dels consells municipals ens informaria de la seva freqüència real.

Per altra banda, la pròpia tendència dels oficis medievals a concentrar-se en determinats barris o carrers de les ciutats va portar a la localització de les activitats de ferratge i curació dels animals en punts molt concrets, en particular prop de les portes d'entrada i de sortida i dels hostals, on els menescals aconseguïen una clientela fàcil i abundant. Això va produir aglomeracions de bèsties que eren ferrades i sagnades als carrers, l'amplitud dels quals no era la més adequada per aquests afers. D'altra banda, el naixement i la presa de consciència durant aquesta època del binomi salut-malaltia i la penetració i valoració social del model de medicina definit pel galenisme, alertava del perill de transmissió de malalties a través de la primera i més important de les coses no naturals, l'aire.⁶⁰ A Barcelona, per exemple, les ordinacions municipals i els bans del veguer insistiren a concentrar les activitats relacionades amb els animals —carnisseries,

de menescals ("albeýteres"), igual que de físics, cirurgians i barbers, fet que concità l'oposició de les ciutats a les corts de Zamora d'aquell any; el rei va haver d'acceptar suspendre'ls, però no fou per gaire temps: a les corts de Madrid de 1435 les ciutats tornaven a denunciar els abusos dels examinadors reials, novament nomenats, i el rei havia d'accedir un cop més a cessar-los (*Cortes de los antiguos reinos de León y Castilla*, vol. 3 [Madrid, 1866], pp. 139-40 i 225-26).

59. L'any 1360, el menescal Joan d'Estela cobrà del municipi de Manresa 100 ss. b. corresponents a la seva pensió anual per fer residència a la ciutat, segons s'estipulà davant de notari l'any 1358 (AHPM, vol. 218, 06-05-1360); l'any 1364, Manresa contractava un altre menescal, Esteve J. de Chastí, per la mateixa quantitat anual i amb la mateixa condició (AHCM, Manual de Consell de 1363-1364, ff. 49-50, 22-11-1364); i quatre anys més tard, trobem un altre menescal, Bernat Esteve, cobrant un sou de la ciutat (*ibid.*, Manual de Consell de 1365-1373, f. 82v, 11-05-1368). En els mateixos anys, la vila de Santa Coloma de Queralt contractà els serveis de Guillem Pujol, menescal de Barcelona (AHPM, vol. 3892, 24-07-1365). El 1369 el consell de Vila-real contractà el menescal Miquel Taús per 110 ss. v. anuals, i posteriorment a Joan Moliner durant cinc anys per un total de 600 ss. v. (Vicente DUALDE PÉREZ, "Los sueldos de los albeýteres de la provincia de Castellón en los siglos XIV y XV", *Veterinaria: Comunidad Valenciana* 18 [1993], 11-12). Cap a 1370, el menescal Pasqual Esteve fou contractat per la vila de Castelló de Borriana, i el 1373 ho era Joan Ferrer, amb un sou de 300 ss. v. anuals (Àngel SÁNCHEZ GOZALBO, "La sanidad en el Castellón trecentista [veterinarios, médicos y boticarios]", *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura* 48 [1972], 246-74, pp. 250 i 261, § 5 i 6). L'any 1386, els jurats de Morella contracten ("afferren e pensionen") el ferrer Martí Saura, en tant que bon coneixedor de l'"ofici o art de meneschal", per un termini indeterminat i a pensió de 50 ss. v. anuals, obligant-se a "servir la dita vila en tant quant yo poré" (AHAM, notari Guillem Esteve, manual de 1386, 16-03-1386); poc més tard, l'any 1392, contractaren el menescal d'origen savoià Joan de Sentberí, compromentent-se a donar-li "de pensió o soldada per .VIII. anys, ço és, lo primer any .XXV. florins d'or e los altres anys subseqüents .X. lliures quiscun any", a condició que tingués domicili a la vila (*ibid.*, manual de 1392, 26-05-1392).

60. Vegeu Luis GARCÍA BALLESTER, "On the origins of the 'six non-natural things' in Galen", a Jutta KOLLESCH i Diethard NICKEL (eds.), *Galen und das hellenistische Erbe* (Stuttgart, 1993), pp. 105-15; i Pedro GIL SOTRES, Juan A. PANIAGUA i Luis GARCÍA BALLESTER, "Estudi introductori", a *Regimen sanitatis ad regem Aragonum*, dins Luis GARCÍA BALLESTER, Juan A. PANIAGUA i Michael R. McVAUGH (eds.), *Arnaldi de Villanova Opera Medica Omnia*, vol. X.1 (Barcelona, 1997), pp. 111-38.

menescalia, venda de bestiar—en el Pla de la Boqueria, un lloc obert, apartat del centre urbà i pròxim a una de les principals vies de sortida de la ciutat, i ho prohibiren en altres llocs.⁶¹ Poc a poc, els menescals foren foragitats d'altres carrers, com el de la Portaferrixa. La sentència reial prohibint-hi la pràctica de la menescalia és ben interessant, en al·ludir tant a les molèsties físiques als veïns i transients, especialment dones i infants, com als perills per la salut, a causa de la *sentor* del bestiar i de la sang de les flebotomies.⁶² Documentem prohibicions similars en altres ciutats de la Corona d'Aragó, com ara Daroca.⁶³ Amb tot això, no es fa estrany que el 1386 el menescal Pere de Roure fóra escollit per a mostassaf pels prohoms de Girona.⁶⁴

Els menescals i els altres animals

Finalment, ens hem de plantejar quin paper exerciren els menescals, si és que n'exerciren cap, en la cura dels animals diferents dels equins. Aus i gossos de cacera, bous i vaques, coloms missatgers, abelles, cuets de seda, animals exòtics o el mateix bestiar de corral, foren objecte d'atenció en tractats específics (com els tractats de falconeria, alguns dels quals també circularen en català), en escrits enciclopèdics (com el *De proprietatibus rerum* de Bartomeu l'Anglès) o en obres de filosofia i història naturals (com el *De animalibus* d'Albert el Gran o els bestiaris).

Ara bé, l'estudi dels tractats i de la pràctica de la menescalia medieval recalca que

61. En els bans proclamats pel mostassaf de Barcelona l'any 1353 s'ordenava "que negú manescal ne ferrer no gos sagnar negunes bèsties en lo dit pahiment [=en lo carrer de l'Espital d'En Colom], ans les haja a sagnar en la riera de la Boqueria o en son alberch, e no de prop la plassa qui és al portal de la Boqueria"; aquest ban fou reiterat el mateix any i encara el 1354 i el 1356 (AHCB, Fons municipal, Consell de Cent [Registres d'ordinacions especials], vol. V-1, ff. 46, 61v, 84v i 105). L'any 1374 els consellers de la ciutat de Barcelona ordenaren per manament del veguer "que negun manescal, ne missatger o fadrí seu, ne altra persona, no gos sagnar bèstia denant lo portal Nou, en l'espai qui és de la cèquia del Rech Comtal trò a la primera regadora que és anant del dit portal vers Sant Daniel, sots ban de X. sous per cascuna vegada" (*ibid.*, Consell de Cent [Llibres de Consell], l. 24, f. 32v, 30-05-1374); vegeu també *ibid.*, Arxiu del veguer [Bans del veguer], X-2, 26-03-1373, "dels menescals, que no gosen sagnar e coure" en certs llocs. El mateix s'esdevenia en altres localitats tant del domini reial com baronial; a Solsona, en les ordinacions donades pel comte de Cardona i l'abat del monestir l'any 1434, s'estipulava "que nengun manescal [...] no gos sagnar deguna bèstia dins la vila"; vegeu Francesc CARRERAS i CANDI, "Ordinacions urbanes de bon govern a Catalunya (segles XIII-XVIII)", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona* 11 (1924), 292-334 i 365-431, i 12 (1925-1926), 37-62, 121-53, 189-208, 286-95, 368-80, 419-23 i 520-33, en el vol. 11 (1924), 332. Sobre la concentració de la venda de certes carns a Barcelona al pla de la Boqueria, vegeu *ibid.*, p. 306 (ordinacions de 1301); sobre les ordinacions de Barcelona, vegeu també Francesca ROCA i SOLÀ, *La regulación de la vida ciudadana por el municipio de Barcelona, 1300-1350* (tesi de llicenciatura inèdita, Universitat de Barcelona, 1975).

62. ACA, C, reg. 846, ff. 47v-48, 05-06-1385, sentència donada arran d'una denúncia del veïnat contra el menescal Jaume Montserrat, del qual s'exclamen "quia ipse faber curat inibi morbida animalia et etiam sanguiminiui". En altres ocasions, eren els mateixos menescals els qui protestaven contra l'actuació dels oficials del rei, com ara Pere Colom, que va aconseguir una ordre del veguer de Barcelona l'any 1307 i novament el 1324 perquè els saigs de la vegueria deixessin de servir-se, contra la seva voluntat, de les seves eines i del seu congny per tallar la mà o el peu als condemnats o per aplicar-los el ferro a la llengua o a qualsevol altra part del cos (ACA, C, reg. 225, ff. 201v-202, 23-03-1324).

63. Les autoritats municipals ordenaren "quod nullus faber possit seu audeat in dicta carraria Maioria sive in la tall Maior suum officium ferrarie exercere seu tenere"; això suscità la protesta del menescal de l'infant Joan, Ovecar de Bellvis, que hi tenia obradors i botigues que solia llogar a ferrers i coltellers (ACA, C, reg. 938, 10-08-1381).

64. L'any anterior ja havia format part de la terna proposada pels prohoms de Girona a l'infant Joan per a l'elecció de mostassaf (*ibid.*, reg. 1672, ff. 22v-23, 01-01-1385).

l'interès dels menescals es va centrar exclusivament en l'atenció dels equins. Quant a les aus i gossos de cacera, sembla que eren els falconers i els munters, a sou de reis i nobles, i també els mateixos caçadors, nobles o no, els qui s'encarregaven de la cura i ensinistrament (o *afaitat*) dels seus animals. La cacera els ofería un marc experimental idoni on desenvolupar els coneixements dels tractats i adquirir-ne de nous. Això no volia dir que, en ocasions, hom no se servís d'altres persones de reconeguda perícia.⁶⁵

Els animals exòtics, com lleons, lleopards, estruços o papagais, que servien a l'exaltació del poder i la posició social dels seus possessors, nobles i reis, tampoc no van ser objecte de l'actuació dels menescals. És cert que tots ells eren animals cars, dels quals calia tenir la més gran cura per tal de mantenir-ne plenament llur funció ostentatòria i estalviar-ne el reemplaçament massa freqüent i oneros. Però aquests animals tenien persones assignades a la seua cura que, en el cas dels lleons reials, habitualment eren jueus, i en el cas dels estruços, dones.⁶⁶

Més complicada resulta l'aproximació a l'atenció sanitària dels animals de corral. Gallines, ànecs, coloms, porcs o ovelles, tot i que eren animals freqüentíssims tant al camp com a la ciutat, no tenien un valor comparable ni econòmic ni, sobretot, social, i el seu aprofitament era majoritàriament alimentari. Les estretores de l'economia pagesa obligava a saber tenir cura de la salut d'aquests animals. Ben coneguda és la concepció màgica entorn de la figura del pastor, capaç de curar les malalties del seu ramat i realitzar diverses fetilleries.⁶⁷ Igualment, no sabem res de la cura dels bous; és possible que el

65. Vegeu la nota 5. Sobre la falconeria medieval, vegeu en general Baudouin van den ABBELE, *La fauconnerie au Moyen Age: connaissance, affaillage et médecine des oiseaux de chasse d'après les traités latins* (Paris, 1995). El rei Joan I feu cridar els germans jueus aragonesos Junés i Salamó "por metjar e guardar aviis" (ACA, C, reg. 1959, f. 152v, 30-01-1391). Pel que fa als gossos, vegeu, per exemple, el capítol XVI intitulat "Ci devise des maladies des chiens et de leurs curationes" del molt difós tractat sobre la caça de Gastó III Febus, comte de Foix, alguns mss. del qual contenen pintures il·lustrant l'atenció dispensada als cans per part dels mateixos caçadors i els seus mossos (GASTON PHÉBUS, *Libre de chasse*, ed. a cura de Gunnar TILANDER [Karlskrona, 1971], pp. 112-24).

66. Vegeu DOMÈNECH GASULL, *Lleons i bèsties exòtiques*, pp. 11-25, 34 i 61 i ss. Cap menescal no és esmentat tampoc en el pagament efectuat per l'administrador del comte d'Empúries a l'apotecari de Castelló Bartomeu Nadal "ratione pulverorum quas a me emisistis ad opus lehone que nutritur mandato domini Comitis in cortali dicti domini Comitis vocato de Bellis pro infirmitates quam ipsa lehona patitur" (AHG, Protocols notariis, notari Pere de Pujol, vol. 398, 13-02-1378). En ocasions extraordinàries, fins i tot els metges universitaris podien ser requerits per tractar una bèstia malalta d'aquesta qualitat, com ara el físic francès Seguin de Courthardy, que l'any 1454 va haver-se de fer càrrec d'un lleó malalt del comte Renat I de Provença, duc d'Anjou i rei titular de Nàpols (Ernest WICKERSHEIMER, *Dictionnaire biographique des médecins en France au Moyen Age*, 2 vols. [Paris, 1936; reimpr. Ginebra-Paris, 1979], p. 734; i Carole RAWCLIFFE, *Medicine and society in later medieval England* [Phoenix Mill, 1995], p. 114). Alguns d'aquests animals, com ara els papagais, podien ajudar el malalt en la seva convalescència, en el més estricte compliment de la doctrina galènica de la sisena "cosa no natural" (aixecar l'ànim, causar plaer i benestar): el rei Martí escrivia a Guillem Begat, mercader de Montpeller amb casa a Barcelona, que "per no recordar de la molèstia e anug del nostre accident de la quartana, nos fsem portar un vostre papagal", tot sol·licitant-li que l'hi vengués, "con Nós hajam haüt e prengam plaer gran en lo dit papagal" (ACA, C, reg. 2243, f. 146v, 18-10-1400, publicat per Josep M. ROCA, *La medicina catalana en temps del rei Martí* [Barcelona, 1919], p. 134; vegeu DOMÈNECH GASULL, *Lleons i bèsties exòtiques*, p. 17); vegeu la nota 60.

67. CASTÁN ESTEBAN, *Los cabañeros serranos*, pp. 375-78. Els pastors no únicament realitzaven fetilleries sobre el bestiar: Guillem de Vesian, pastor de Puigcerdà, fou acusat davant el veguer del Rosselló que "artem sortilegiorum juse suscepit, sortilegiano et devinando, et scire artem sortilegiorum asserendo cum spatellis cirrigillorum et edulorum, seducendo gentes" (ACA, RP, MR, vol. 1523, s. f., 13-03-1367).

Sobre els coloms, en particular, vegeu Francesc CARRERAS i CANDI, "Palomas y palomares en Cataluña durante la Edad Media", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras* 1 (1902), 201-17, 259-80 i 345-77, on no es documenta la seva atenció sanitària.

seu progressiu abandonament en les tasques agrícoles en favor de l'ase o del mul en desviés l'atenció. D'altres animals ben importants pel seu valor, com els cucs de seda o les abelles, amb una preada producció destinada als mercats, en particular els primers, sembla que tampoc no foren objecte d'una atenció especialitzada.⁶⁸

Hem de concloure que en l'àmbit de la medicina animal, durant la Baixa Edat Mitjana, l'única especialització es va donar entorn dels equins i que, en no resultar rendible econòmicament i socialment, qualsevol altre tipus d'atenció veterinària va venir de la mà de l'experiència quotidiana d'aquells que se servien o tenien cura de tots aquests altres animals.

6. Conclusió

Des dels inicis de la Baixa Edat Mitjana, l'*art de la menescalia*, tant en contigus doctrinals com en la seua pràctica, ens apareix sempre com un component més del món de la salut, i els menescals clarament definits dins del grup dels guaridors. L'interès per la menescalia s'inscriu en el sorgiment d'un marcat interès per les *quaestiones naturales*, la "ciència de natures", i per la salut a tots els nivells, iniciat en determinats estaments (nobles i burgesos), i que no va tardar en difondre's a la resta de la societat.

Igual com els cavalls foren essencials per al manteniment de l'estatus i de la funció social de l'estament nobiliari, també ho foren per a la supervivència de la família camperola, autèntica base econòmica de la societat medieval. Uns i altres trobaren en la menescalia i en els seus pràctics un dels instruments més adequats que podien ajudar-los en els seus objectius. Aquesta fou una de les principals raons per les quals tant la menescalia com els menescals centraren exclusivament el seu interès en els equins.

A la Corona d'Aragó, la complexitat observada entre els qui tenien per ofici el guariment dels cavalls (amb ferrers i menescals, cristians, musulmans i conversos, esclaus i aprenents), és fins i tot major que la que podem documentar en la pràctica de la medicina, on el propi procés d'institucionalització, més primerenc, va anar limitant l'accés a la formació i a la pràctica. Des de l'últim terç del segle XIV, aproximadament un segle més tard del que s'esdevingué amb la medicina, assistim a un procés de regulació de la pràctica de la menescalia, definit per un nou model de control (amb llicències i exàmens), i amb participació dels mateixos menescals, que trobà el suport dels governants i dels grups socials dominants. Un procés que, en general, resta encara per estudiar.

Ramaderia i processos hereditaris. Aquest afany que els fills siguin millors que els pares!

MIREIA ARTÍS I MERCADET
Departament de Ciències de la Salut
Universitat Autònoma Metropolitana, Iztapalapa (Mèxic)

"Si j'étais jeune, et même à mon âge si j'étais plus valide, j'irais me constituer élève de l'école d'Alfort. Les lectures des ouvrages vétérinaires me mettent la tête en feu."

LOUIS PASTEUR

Carta a H. Bouley, director de l'Escola Veterinària d'Alfort, del 7 de setembre de 1877.

1. Introducció

La genètica, entesa com la disciplina que estudiem avui a les facultats de Biologia, de Veterinària o de Medicina, té, segons els llibres de text, la mateixa edat que el nostre segle. Els llibres de text assenyalen l'any 1900 com el del naixement de l'estudi sistemàtic d'allò que avui en diem *genètica* però que aleshores s'anomenava *herència* (*hérédité*, en francès; *heredity*, en anglès), o bé *transmissió de caràcters*, o bé *fixació de la variació*, o bé *processos hereditaris*... L'adopció generalitzada de la paraula *genètica* per referir-se als processos hereditaris és en realitat ben recent. Amb el "redescobriments" (entre cometes) de les lleis de Mendel, no la genètica sinó allò que s'anomenà aleshores *mendelisme* fou adoptat, a partir del 1900, com a estratègia d'investigació per exposar les regularitats bàsiques de la transmissió dels caràcters dels pares als fills.

"L'adopció del mendelisme va restringir, va reorganitzar i va alterar la naturalesa mateixa de les preguntes entorn de l'herència biològica. Aquest canvi radical va ser reforçat pel fet que l'herència era un concepte clau dins el marc teòric que Darwin havia establert per explicar la transformació d'una espècie en una altra. El mendelisme, però, no encaixava del tot dins les propostes darwinianes i durant els primers 40 anys del segle XX, *mendelisme* i *darwinisme* van ser els protagonistes d'una batalla campal que va culminar en l'articulació d'ambdues tendències dins una mateixa i triomfant xarxa teòrica" (López Beltrán, 1997, pàg. 1): la *Teoria sintètica de l'evolució*. Aquest procés, de vegades espectacular, ha provocat una distorsió en la manera que els historiadors de la biologia han tractat de la història de la genètica. I és comprensible. Passa com en tot: "la primera impressió de les coses sempre és incompleta i, en un gran nombre de casos, el seu enunciat —amb més elements de judici— acaba essent modificat o esmenat o ampliat o capgirat. I és que un esdeveniment —qualsevol esdeveniment— és un fet

68. Cap traça a Manuel SÁNCHEZ MARTÍNEZ, "La seda a la Catalunya medieval", dins *El món de la seda i Catalunya* (Terrassa, 1991), pp. 169-88; o a Germán NAVARRO ESPINACH, *El despegue de la industria sedera en la Valencia del siglo XV* (València, 1992).